

Серія Б

МАТЕРІЯЛИ КОНГРЕСУ

УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Збірник ч. II.

Новий Ульм 1976

МАТЕРІЯЛИ КОНГРЕСУ
української вільної політичної думки

Збірник II.

Новий Ульм 1976

ПЕРЕДМОВА

Студії підсоветської дійсності є необхідною передумовою нашої політичної діяльності поза межами України, оскільки наша Батьківщина все ще перебуває у советській сфері.

Такими були задумані студійні семінари Конгресу Української Вільної Політичної Думки (КУВПД) 5 років тому. В такому характері вони й переводилися протягом цього періоду, набуваючи все більшої популярності та об'єднуючи навколо себе все більше число тих, що не лише цікавляться, а й систематично студіюють сьгоднішні процеси в Україні.

На жаль, через брак коштів популяризація матеріалів студійних семінарів КУВПД у нас значно відстає від їхнього опрацювання. Тому деякі опрацьовані й обговорені доповіді часто лишаються неопублікованими, а деякі доводиться публікувати зі значним запізненням.

Все ж нас не роззброює наше безгрошів'я і ми далі будемо наполегливо працювати над розбудовою та поглибленням студійних семінарів щодо охоплення тем і більш ґрунтовного їхнього опрацювання, і будемо докладати старань, аби їхні матеріали публікувалися для ширшого загалу. А оскільки ці публікації є поза будь-якими комерційними чи іншими своскорисними цілями, то сподіваємось на їхню підтримку з боку загалу української політичної еміґрації.

Тимчасовий Секретаріят КУВПД



Василь І. ГРИШКО

ЩО ДАЛІ?

Стан і перспективи українського національно-політичного життя на батьківщині та на еміграції

Доповідь, виголошена в рамках чергового студійного семінару КУВЦД в Нью-Йорку 26-го травня 1974 р., при нагоді 12-го з'їзду ОУРДП в США

I

Радянська дійсність України 70-х років і проблеми українського національного руху в радянських умовах і формах сьогодні

1. НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ Й ЧИСТКИ В УКРАЇНІ 70-х РОКІВ.

Стан українського національно-політичного життя на нашій батьківщині сьогодні все ще визначається тими подіями, які почалися в Україні від січня 72-го року. Як відомо, відтоді розгорнулися, найбільшого в післясталінські часи масштабу, репресії супроти діячів, учасників і прихильників українського легального руху оборони громадських і національних прав та за потрібні й бажані нашому народові національно-політичні зміни. Звичайно, ці репресії не були жодною новиною для України, де арешти й закриті судові розправи над представниками української інтелігенції, після деякого відпруження в добу хрущовської десталінізації, з особливою силою відновилися восени 65-го року, і з того часу, дещо зменшуючись, тривали до кінця 60-х і протягом перших 70-х років. Але

розгорнені від початку 72-го року репресії, жертвами яких стали майже всі провідні й відомі люди українського легального національного руху 60-х років, більше двохсот менш відомих нам учасників і прихильників цього руху в самих лише головніших містах України та невідома нам, але мабуть ще більша кількість по менших містах і сільських районах, — ці репресії стали подіями особливого історичного значення в національно-політичному житті нашої батьківщини.

Для цих репресій, що, почавшись від 1972-го року, продовжувалися й 1973 року та ще не вщухли й досі, характерним є те, що разом з ними почалися й продовжуються також, дещо подібні до сталінського типу, «чистки» на всіх ділянках українського культурного та суспільного життя, що мають характер позаполіційних і позасудових переслідувань — у формі позбавлення праці, виключення з відповідних організацій і морально-матеріального покарання. Жертвами цих переслідувань стали також кількості представників української інтелігенції, у тому й відомих та видатних діячів української культури — письменників, мистців, науковців та фахових працівників різних галузів, а також українських студентів. Слід також відзначити, що серед жертв цих переслідувань є значна кількість членів партії й комсомолу, в тому числі й деякі керівні особи ряду культурно-наукових інституцій тощо.

Власне, зловісно-значущою відмітною рисою розгорнених від початку 72-го року репресій і «чисток» в Україні є зокрема той факт, що одночасно, паралельно і пов'язано з репресіями супроти діячів українського легального руху національної самооборони розпочато також велику чистку й у Компартії України, починаючи від її центрального керівництва. Зокрема ж знаменним є той факт, що ця акція почалася саме з усунення першого секретаря ЦК КПУ Шелеста, що припало якраз на час розголосу штучно створеної й штучно роздмуханої КГБ так званої

«справи Добоша» та пов'язання з цією явно провокативною справою також підготовлюваної тоді розправи над заарештованими діячами українського легального руху за громадські й національні права — Івана Світличного, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола та інших, до яких саме перед усуненням Шелеста додали й Івана Дзюбу. Це ясно вказувало саме на національно-політичний аспект усунення Шелеста, і згодом виявлені факти це ствердили.

2. ЧЕРГОВА ЗМІНА КУРСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ МОСКВИ В ШУКАННІ ВИХОДУ ІЗ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ФОРМИ І ЗМІСТУ В СРСР

Сьогодні, вже в світлі всіх відомих нам фактів з перебігу репресій і чисток в Україні 72-го-73-го років, що продовжуються й тепер, а також і з обставин (та й офіційних наświetлень) справи Шелеста й чистки керівних та рядових кадрів КПУ, немає жодного сумніву щодо спеціальної національно-політичної вимови цих, пов'язаних між собою, подій. Вони безперечно є зовнішнім виявом щойно внутрішньо-підготовлюваної чергової зміни курсу національної політики в СРСР — у сенсі такого її ідеологічного, і навіть конституційного переоформлення, щоб зробити її просто антинаціональною, централістично-великодержавницькою політикою — як за змістом, так і за її формою.

Як відомо, суперечність між формою й змістом — це та основна слабкість, що є найвразливішим місцем національно-політичної концепції СРСР, як тоталітарно-централістичної за своєю ідеєю, але демократично-союзної за своєю формальною конструкцією. Саме ця суперечність від заснування СРСР і досі творить собою ту відтулину, в яку постійно прориваються демократично й національно думачі сили народів СРСР, маючи в цьому вже готовий не лише формально-правовий аргумент, але й морально-політичний, та навіть — практично-політичний,

інструмент для легального змагання за свої загальні й національно-політичні інтереси й цілі. Для всіх народів СРСР загалом — зводиться до змагання за демократизацію СРСР, отже — за перебудову його в справді радянський і справді союз; а для народів кожної союзної національної республіки — до змагання за її, так би мовити — «націоналізацію», тобто — за суверенізацію своєї національної республіки, включно з реалізацією її суверенного права на вихід із СРСР. Конкретно ж для України це означає змагання за демократизацію й українізацію Української РСР, тобто — за перетворення її в справді українську та справді радянську, демократичну республіку — через реалізацію її суверенного права на державне відокремлення від СРСР, а практично — від Росії.

Отож, намагаються знайти вихід із глухого кута цієї суперечности, Москва (кажучи узагальнено), здається, хоче тепер усунути цю суперечність бодай на папері — через переоформлення самої конституційної схеми СРСР, щоб таким чином усунути передусім саму формально-правову підставу для використання цієї суперечности демократичними й національними силами народів СРСР у змаганні проти великодержавно-централістичних сил Москви. Прямую теоретичну підготовку до цього розгорнено також саме 72-го року — при нагоді відзначення півсторіччя Радянського Союзу. В цьому пляні проведено 72-го р. відповідну ідеологічно-пропагандну кампанію, кульмінаційною точкою якої стало офіційне святкування півсторіччя в Москві — з програмовою промовою Брежнєва, який фактично проголосив черговою метою національної політики наступного етапу (як, мовляв, етапу вже безпосередньої побудови комунізму) майже цілком одверту, сказати б, «єдинонеділімізацію» СРСР, а саме: послідовне усунування СРСР, як «єдиної централізованої держави» з одним, так званим «радянським народом», під знаком «єдности» навколо російського націона-

льного ядра, з російською мовою, як так званого «мовою міжнаціонального спілкування», та на базі російської історичної й культурної традиції.

В цьому ж пляні зокрема відновлено й працю віддавна (вже понад десять років) не діючої (але два рази за ці роки вже змінюваної) комісії для складення нової конституції СРСР. Із окремих фрагментів «чомусь» аж надто засекречених «дискусій» над проектом нової конституції, що про них стало дещо відомо в пресі щойно в зв'язку з півстоліттям СРСР, цілком ясно, що цей проект розробляється в напрямі якщо не фактичної ліквідації, то суттєвого обмеження навіть формальної суверенності національних республік. Правда, сама затяжність і непродуктивність, як також надмірна секретність, праці конституційної комісії свідчить, що підготовка такого пляну відбувається з поважними труднощами, — очевидно в зв'язку з наявністю в республіках, навіть і серед причетних до цього кіл, неприхильників тих змін, яких прагнуть великодержавно-централістичні сили Москви. Але ці сили наразі явно переважають, опираючися на найваговитіший «аргумент» — на силу КГБ, що його, власне, й залучено в національних республіках до підготовки ґрунту для плянованих національно-політичних змін. Саме тому в Україні від 72-го року доточасну ідеологічно-пропагандивну підготовку до сприйняття таких змін передано з поліційно-репресійною та «очищувальною» акцією.

3. ДВА ПОГЛЯДИ НА НАСЛІДКИ ПОДІЙ В УКРАЇНІ 70-х РОКІВ ТА ВИСНОВКИ З НИХ — У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОТИСТАВЛЕННЯМ «ЕВОЛЮЦІЯ — РЕВОЛЮЦІЯ»

Які ж наслідки спричинили останні події в Україні та останні заходи Москви в СРСР взагалі — з погляду тих засадничих речей, які визначають наявний стан та ближчі перспективи національно-політичного життя нашого народу на батьківщині, зокрема ж — у розумінні даль-

ших можливостей змагання внутрішніх національних сил за бажані й потрібні народові внутрішні зміни в рамках радянських форм суспільно-політичного життя?

Як відомо, є такий погляд, що останні репресії й чистки фактично рівнозначні не лише повному розгромові сил такого змагання, а навіть означають крах і самої концепції такого змагання, оскільки воно базується на легальних підставах мирного руху за громадянські й національні права, яких — за цим поглядом — мирним еволюційним шляхом однак досягти неможливо. Цей погляд оснований на переконанні, що в умовах радянської дійсності тільки шлях підпільно-революційної боротьби є єдино правильний і реальний, а всякі розрахунки на процес еволюційних змін є шкідливою ілюзією; бо ж, як кажуть речники цього погляду — «еволюція в СРСР взагалі неможлива, хібащо в напрямі погіршення». Чи можна з таким поглядом погодитися?

Для повної ясності мушу відразу ж зазначити, що я, як речник українського революційно-демократичного середовища, не лише ніколи не заперечував і не заперечую, а навпаки — всіляко підкреслював завжди й підкреслюю тепер, ось що: революція — це той шлях боротьби за остаточні цілі, який, зрештою, за відсутності в народі іншого вибору, стає єдиним шляхом остаточного рішення. Але протиставлення революції й еволюції — це фальшиве ставлення проблеми, з чим ніяк не можна погодитися. Революція, звичайно ж — це не мета, а тільки засіб для досягнення остаточної мети. Але революція, як акт остаточного рішення — це фатального значення історичний акт, коли на карту ставиться доля народу на довгий історичний період. Бо перемога чи поразка революції в такому розумінні — це тріумф або катастрофа, оскільки все залежить від того, чи повстане весь народ, а вірніше — його вирішальна більшість. І на такий вибір не можна йти ні щодня, ні щороку, ні щодесятиріччя, ні навіть щовіку кож-

ного одного покоління. Це вибір такого історичного моменту, коли внутрішній стан загострення суперечностей і рівень готовости народу — з одного боку, а відповідні зовнішні обставини — з другого боку, є настільки сприятливими для остаточного рішення, що шанси на перемогу в калькуляції відповідальних революційних чинників явно переважають над можливістю поразки.

Інша справа, коли йдеться про революційний процес, який триває протягом значного історичного періоду та полягає в накопиченні революційних сил у народі — в тих щоденних, щорічних, щодесятирічних, а може й довших своїм триванням, умовах, у яких відбувається життя народу — до часу визрівання й виникнення необхідних передумов для фінального революційного акту. Та хоч у цей період, за умов такої тоталітарної системи, як сучасна радянська, існування революційного підпілля безперечно є вимушеною потребою, проте життя народу не може й не мусить визначатися ним; бо народ живе переважно в легальних формах життя, в якому він мусить щоденно змагатися за такі зміни, яких вимагають його конкретні життєві інтереси, таки легальними засобами.

Саме оце змагання за такі зміни на кожному конкретному відтинку суспільного життя — це є те, що становить собою суть еволюційного процесу, який, однак, не суперечить одночасно триваючому революційному процесові, а навпаки — доповнює його собою. Ба навіть більше: в тому разі, коли еволюційні зміни таки відбуваються, еволюційний шлях досягнення революційних цілей фактично знімає з порядку денного вибір між еволюцією й революцією взагалі. Але як щодо цього виглядає реальна ситуація в Україні за сучасного стану речей у загальній радянській дійсності СРСР?

У радянському Союзі, як знаємо, засадничі зміни **нормальним** еволюційним шляхом не відбуваються, бо в його тоталітарній системі немає місця для нормального, тобто — легального,

змагання відповідних сил народу за потрібні й бажані їм еволюційні зміни, як це звичайно є в демократичних, чи бодай просто правових, державних системах. Для цього потрібне передусім забезпечення реальних громадських і національних прав. Та з цього, власне, й випливає найпершорядніша необхідність передусім змагання за ці права в СРСР. І легальні підстави для цього змагання такі є, бо формально-легально в Радянському Союзі ці права вважаються існуючими. А формально-легальне існування цих прав означає, що вони є тими **нереалізованими** правами в потенції, які — в разі, коли б за реалізацію їх у дії виступали не лише одиниці й групи самої лиш активної меншости народу, а великі маси народу в його більшості, — таки могли б стати для них реально існуючими правами.

Тому, замість того, щоб, на підставі «розгрому» репресіями й чистками 70-х років руху за ці права в Україні, говорити про «крах» самої концепції змагання за реалізацію цих прав у радянських умовах, чи не слід поставити це питання так: а чи не йдеться тут лише про невдачу занадто ще слабкої спроби такого змагання, належно не підготованого й не відповідно веденого та з цих причин приреченого на невдачу, так само, як з подібних же причин уже не раз перед цим зазнавали невдач набагато дорожчою ціною й усі наші революційні спроби? Тоді чи не слід просто переглянути й цю спробу, як і попередні, з погляду лише переоцінки самих методів дії — в світлі реальних сил і спроможностей нашого народу в даний час — порядком потрібних висновків на майбутнє?

4. «ЛЕГАЛЬНО-НЕЛЕГАЛЬНИЙ» РУХ УКРАЇНСЬКОЇ САМОБОРОНИ В РАДЯНСЬКИХ УМОВАХ І ФОРМАХ ТА ЙОГО СИЛА, ЙОГО СЛАБИСТЬ І ЙОГО ПОМИЛКИ, ЩО ВИМАГАЮТЬ ПЕРЕГЛЯДУ

Передусім треба мати на увазі цілком унікальний характер того, що ми називаємо тут «ле-

гальним» змаганням за еволюційні зміни в радянських умовах і в радянських формах життя нашого народу на батьківщині, відрізняючи це від нелегально-революційних дій. Оскільки, як це вже було зазначено, підставою для цього змагання є ненормальність «існуючо неіснуючих» громадянських і національних прав, воно також «ненормальне»: будучи формально-легальними, як і ті права, за реалізацію яких відбувається змагання, воно, силою факту переслідувань його з боку влади насправді нелегальним шляхом, перебуває фактично в нелегальному становищі. Таким чином воно являє собою парадокс, так би мовити, «легально - нелегального» змагання, в якому його учасники мусять, цілком так само як і в підпіллі, видавати й розповсюджувати свій «самвидав» таємно, як таким же способом і пов'язуватися між собою.

Власне, як це ясно видно з перебігу останніх репресій, легальний український рух за внутрішні еволюційні зміни конституційно-правним шляхом, псборюваний КГБ нелегальними засобами закритих розправ і позасудових переслідувань, фактично навмисно спихається режимом на нелегальний, підпільно-революційний шлях. Чому? Бо на цьому шляху цей рух режимові легше, простіше й зручніше псборювати. Річ бо в тому, що режим, який сам не може нормально еволюціонувати в бажаному народові напрямі, все ж найбільшою своєю проблемою має саме ту свою суперечність двоїстости, яка в руках легального руху за еволюційні зміни стає не лише найдошкульнішою зброєю проти нього, але й потенційно виграшною зброєю, якщо б нею озброїлися маси, народ у своїй більшості, а не лише одиниці й групи в ньому. І тільки в тому разі, якби режимові вдалося справді роззброїти легальний рух за громадянські й національні права в тому розумінні, щоб зробити його легальною зброєю недійсною через усунення самої суперечности, яка цю зброю витворює, — тільки в такому разі можна б говорити про справжній розгром і навіть крах цього руху. Чи ж удалося

досягти чогось подібного режимові наслідком своїх останніх репресій і чисток в Україні?

Ні, режимові вдалося лише завдати великих втрат рухові в тих людях, які відверто висступали на єдиноборство з ним на арені легального змагання, де цих людей збито підступом і в цей спосіб усунено з арени. Але цим не усунено, а навпаки — ще більше загострено, проблему суперечности форм й змісту, слів і діла в тій радянській дійсності, на ґрунті якої постав цей рух і на чому він неминуче буде продовжуватися новими, мабуть молодшими людьми. Рух, що правда, втратив своїх головних доцьогочасних лідерів, яких ув'язнено чи запроторено в каторжні або психіатричні ізолятори на довгі роки, а декого й вибито з авангарду руху іншим, морально-терористичним способом. Та цим самим лише створено ситуацію прискорення тепер уже неминучих змін у самому русі, бо нових людей у ньому поставлено перед konieczністю перегляду досьогочасних методів діяльності руху на базі гіркого досвіду попередників.

Наприклад, цей досвід довів, що форма безпосередніх звернень до вищих партійно-урядових установ і осіб від одиниць і груп учасників руху за власними підписами та з поданням а рес тощо — ця, морально сильна в принципі, форма підкреслення легальности, виявилася в практиці фактично безпотрібною формою доносу на самих себе перед тими, хто брутально зневажає всяку легальність. Завдяки цьому КГБ й удалося без ніякого труду тримати під своїм наглядом не тільки всіх відомих їм учасників руху, але й усе їхнє навіть ширше оточення та забезпечити собі в тому оточенні інформаторів і провокаторів. Як видно з матеріалів відомих нам справ засуджених, сексотів для КГБ дібрано переважно з числа стероризованих спеціально з цією метою людей у ширшому оточенні тих, що були причетні до руху, та змушено їх роками обслуговувати діячів руху павутинням різних фіктивних, інсценізованих КГБ, провокативних нібито «зв'язків» з тими, посиланням на кого бу-

ло для КГБ вигідно оформляти потрібну їм видимість легальних підстав для звинувачень, мовляв, у нелегальній діяльності. Саме цим способом зокрема вдалося КГБ деякого з найбільш дезорієнтованих учасників руху також здемоалізувати.

Перегляд цих помилок може мати своїм наслідком те, що фактичний стан перетворення руху в «легально-нелегальний» логікою самого переслідування його легальних виявів діяльності як нелегальних — цей стан обернеться іншим боком у розвитку руху: в тому розумінні, що буде збережено й надалі виключно легальні цілі руху — домагання здійснення громадських і національних прав, згідно з конституцією тощо, вільна критика порушень цих прав, вільний обмін інформаціями, думками й ідеями, оборона рідної мови й культури та національної свідомости тощо, — але при цьому доведеться конче адоптувати всі ті з правил підпільної роботи й підпіллям вироблені форми самозахисту й забезпечення людей та справи руху від нелегальних дій КГБ, які не порушують законів країни та засад легальности — в їх формально-правному розумінні. Зокрема ж це означає застосування анонімности інформаційного самвидаву, псевдонімности творчого самвидаву тощо.

5. ГОЛОВНА СЛАБИТЬ І ГОЛОВНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РАДЯНСЬКІЙ ДІЙНОСТІ — НА ТЛІ ПИТАННЯ ПРО ТЕ, ЩО «РЕАЛЬНЕ» І ЩО «НЕРЕАЛЬНЕ» ТАМ

Та найголовнішим із того, що підлягає переглядові й змінам у зв'язку з фактичним закінченням репресіями 70-х років одного етапу українського легального руху за бажані й потрібні народові внутрішні зміни та початку другого етапу, є справа головного об'єкту уваги всієї діяльности цього руху. Цим об'єктом мусить на рещті не лише теоретично, але й практично ста-

ти передусім **народ** у його широкій різностановій масі.

Як відомо, цей рух виник і розвинувся головним чином у середовищі творчої й наукової інтелігенції, трохи поширився серед фахової інтелігенції й студентства, але ледве торкнувся робітництва, і майже невідомо, наскільки взагалі дійшов до селянства. Та й не дивно, бо зі змісту й характеру самвидавних матеріалів цього руху видно, що він не був адресований до широких народних мас. Зокрема в ньому переважав культурницький аспект національно-політичної проблематики України в СРСР і значно менше місце в ньому посідав соціально-політичний та економічний аспект. У цьому полягала досі помітна слабкість цього руху, що відбивала в собі взагалі слабкість українського національно-політичного життя на батьківщині — з його традиційно-історичним слабким пов'язанням так званого «національного питання» з щоденно-життєвою проблематикою широких робітничо-селянських мас, ще не вироблених національно-політично настільки, щоб найвідчутніше їм соціально-політичне й економічне покривдження сприймати в його нерозривній єдності з покривдженням національним. А саме ці робітничо-селянські маси є головним, але, на жаль, пасивним об'єктом русифікації й денационалізації, що являють собою ту форму насильства передусім над трудовими, найбільш українськими за мовою й духовістю, верствами нашого народу, яка (форма насильства) є фактично **«національною формою соціального змісту»** їхнього упослідження.

Звичайно, нині ці маси за своєю національною свідомістю стоять уже на далеко вищому рівні, ніж це було в дореволюційні часи під Росією, коли українські діячі мусили писати для народу популярні книжки під назвою «Хто такі українці та чого вони хочуть». Але все таки існує чимала диспропорція між рівнем національно-політичної свідомості й активності тієї частини української інтелігенції, яка задає тон україн-

ському самвидавові й рухові за громадянські й національні права, і рівнем усїєї широкої робітничо-селянської маси та навіть і її середньої провінційної інтелігенції. А саме від національно-політичної свідомости й активности цієї вирішальної більшості українського народу залежить зокрема реальність опору русифікації й денационалізації в умовах сучасної радянської дійсности в Україні. Зрештою, від цього ж залежить і сама ефективність у цій дійсности українського національного руху взагалі, як руху передусім проти русифікації й денационалізації.

Річ бо в тому, що ефективність цього руху безперечно залежить не лише від того, наскільки справді реальними є можливості в радянських умовах українського тиску на режимові чинники шляхом легального змагання з радянських формально-правових позицій, але передусім від того, наскільки реальною є сама сила українського тиску, якому режимові чинники (що рахуються лише з реальною силою) змушені були б таки йти на певні поступки. Звичайно, слухними є наші твердження, що радянський тоталітарний режим сам не може еволюціонувати і що доказом цього є зокрема факт цілковитого ігнорування ним в Україні навіть такого, порівняно найбільш «невинного» серед усіх інших, домагання легального руху, як привернення українській мові того нормального для неї становища, яке вона мала в радянських же умовах до 30-х років.

Одначе ми ще не знаємо, як би виглядала ця справа в тому разі, якби за цим домаганням щодо становища української мови стояли (та й не тільки на словах, а й на ділі) справді мільйонові українські маси (зокрема — робітничі й фахові та молодечі маси, нині вже переважно українського, за національністю, населення міст України), які б потужно підтримували заініційований українською національно-активною інтелігенцією легальний рух за це. В кожному разі мовна ситуація в тих національних республіках СРСР, і навіть у тих окремих західно-українсь-

ких областях, де така підтримка народних мас є доволі відчутною й безсумнівною для режиму, свідчить про те, що це могло б суттєво змінити ситуацію щодо цього і в Україні — порівняно з тим жалюгідним станом речей, що є там нині.

6. ЩО МОЖЕ І ЧОГО НЕ МОЖЕ РЕЖИМ В СРСР ТА НЕЗМІННІСТЬ ЗАВДАНЬ І МЕТИ ВНУТРІШНЬОГО ЗМАГАННЯ ЗА ПОТРІБНІ НАРОДОВІ ЗМІНИ

Так виглядає справа щодо перспективи і можливостей дальшого змагання за внутрішні зміни в умовах радянської дійсності в Україні — в світлі тих фактів репресій 70-х років, про які тут була мова. А як виглядають ці перспективи й можливості в світлі також уже відзначених тут заходів, розпочатих режимом у напрямі централістично-великодержавницького переформування національної політики в СРСР?

Тут уже було звернено увагу на той факт, що ці заходи, які виявляються зокрема в доволі помітних тенденціях так званої «дискусії» десь у перебігу засекреченої досі роботи комісії для підготовки проекту нової конституції СРСР, натрапила на певні труднощі, які й зробили ту «дискусію» такою затяжною. Очевидно змагання там чи навколо того йде переважно по лінії різниць двох поглядів: з одного боку — тих, що є проти занадто, на їх думку, ризикованого звороту в бік усучільнення СРСР і втрати при тому морально-політичних вигод пропагандного прикриття декоративно-«демократичною» формою вже й так централістично-великодержавницького змісту; а з другого боку — тих, які вважають, що, мовляв, для такого звороту є вже настільки достатні підстави в фактичному стані речей в СРСР сьогодні, що прийшов уже час без страху зробити з того логічні висновки. Виглядає, що ці останні мають перевагу. Що ж конкретно вони можуть зробити і які це може мати наслідки для національно-політичного руху народів СРСР, а зокрема нашого народу в ближчому майбутньому?

Звичайно, централістично-великодержавницькі сили сучасного керівництва КПРС можуть, наприклад, усунути з конституції СРСР статтю про право союзних національних республік на вихід і таким чином офіційно зробити досі формально легальне домагання реалізації цього права державним злочином. Вони можуть навіть увести в конституцію тезу про так званий «єдиний радянський народ», хоч усе таки муситимуть затримати формулу про його «різнонаціональність» (подібно до формули про «різноплеменність» одного, мовляв, «російського народу» в дореволюційній Російській імперії). Власне, націй, як таких, вони все таки не зможуть проголосити неіснуючими та просто ліквідувати їхні республіки, хоч можуть ще більш урізати їхні формальні права та звести їх взагалі нанівець. Зрештою, вони таки не зможуть ліквідувати саму форму «союзу», як також не зможуть ліквідувати й «радянську» форму влади в ньому. Тобто — вони муситимуть і далі послуговуватися формулою «Радянського Союзу» з його двоїстістю «національної» та «демократичної» форми й протилежного їй централістично-великодержавницького, тоталітарного змісту. Для прикриття цього останнього ім і надалі потрібна буде, як повітря, **брехня**, брехня й ще раз брехня. І це буде знову ж таки та сама, що й досі, лише щедалі більш безсоромна, бо ще більш протилежна фактам дійсності, брехня про громадянські й національні права, формально-конституційну наявність яких на словах вони таки не зможуть ліквідувати.

А раз так, то значить — залишиться й надалі основна суперечність між змістом і формою, що може лише ще більше загостритися наслідком уведення в конституцію певних оголеніших централістично - великодержавницьких тез. Зрештою, навіть обіцяне «всенародне обговорення» нової конституції з обмеженими чи, тим більше, ліквідованими в ній правами може стати передусім нагодою й ареною нових виявів сил легально-конституційного змагання за ці права.

В кожному разі, змагання за ці права, маючи під собою незрушеними, закладені в самій суперечній природі Радянського Союзу, морально-політичні й правові підстави, матиме й надалі всі ті потенційні можливості для свого розвитку, які в принципі існують і нині, але використання їх залежить від динаміки самих внутрішніх сил для цього в народі.

Зокрема ж, не маючи змоги усунути самого факту існування націй у Радянському Союзі, режим, тим більше, не зможе заборонити їхні національні мови (хоч, звичайно, не виключена можливість навіть конституційної легалізації русифікації в формі, наприклад, уведення в конституцію тези про російську мову, як так звану «мову міжнаціонального спілкування»). А коли так, то вже що-що, а легальне змагання за саме збереження й плекання своєї рідної мови, своєї національної культури та своєї національної ідентичності — це те, що залишиться, як і було досі, живим і глибоко упідставленим не лише морально, але й формально-правно. Значить в Україні незмінно актуальним залишається й надалі легальне змагання за українізацію — в мовному, а відтак і в ширшому розумінні.

Таким чином — демократизація СРСР і українізація Української РСР — це та конкретна формула змагання на наступні 70-ті роки, яка окреслюється сьогодні, як формула тієї конкретної мети, за яку, перебираючи місію легального руху національної самооборони 60-х років, після знівечення його репресіями 72-го — 73-го років, має далі боротися цей же самий рух уже людей 70-х років.

Вимоги політичної реальності на батьківщині та потреби й проблеми української політичної праці на еміграції

7. ПИТАННЯ РЕАЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ОПОРУ В УКРАЇНІ В ЗВ'ЯЗКУ З СУПЕРЕЧКАМИ ПРО РЕАЛЬНУ ПОЛІТИКУ НА ЕМІГРАЦІЇ

А тепер, на тлі поданих тут фактів і їх оцінок щодо сучасного становища на батьківщині, розглянемо ті питання, які в зв'язку з цим неминуче постають у нас на еміграції, де щодо цього є не лише різні, а й протилежні погляди. Центральним серед цих питань очевидно є те, наскільки реальним (чи навпаки — нереальним) є взагалі будь-яке дальше змагання в Україні легальними засобами за демократизацію й українізацію в радянських умовах і формах, коли це змагання там поборюють уже як нелегальне. Це, власне, частина того широкого питання, яке стало в нас предметом найбільших суперечок у такій його постановці: яка ж українська політика є реальна, а яка нереальна, в сучасних обставинах на батьківщині, а відтак — в інтересах батьківщини — на еміграції?

Як відомо, більшість на еміграції схильна вважати, що в світлі сумного досвіду останніх репресій і тих втрат, яких зазнало це змагання, воно, мовляв, виявилось безнадійним; бо нереальними є, мовляв, будь-які розрахунки на його успіх, — окрім, хіба, в ролі пропагандного засобу. Ба більше: речники такого погляду відкидають взагалі можливість у радянській дійсності будь-яких суттєвих змін у позитивному напрямі, розглядаючи всяку орієнтацію на змагання за такі зміни як «радянськості ілюзії». Та при цьому вони цілком недоречно й дезорієнтуючо говорять про якусь там «віру» когось «у лібералізацію режиму», тоді як ідеться власне про орієнтацію на потенційні сили внутрішнього опо-

ру народу в їх розвитку та про відповідний тиск цих сил знизу в напрямі потрібних народові змін, що означають також суттєві зміни й самого режиму.

Зрештою, заперечення можливості змін, а тим самим — і доцільності змагання за них у радянських умовах і формах — це ніщо інше, як заперечення процесу еволюції в тих умовах і формах. А звідси логічно випливає протиставлення «еволюція — революція» з проголошенням ставки на революцію, як на «єдино правильний» шлях досягнення українських національно-політичних цілей у сучасній дійсності, яка, мовляв, виключає еволюцію. І знову ж таки, вказуючи (з певною зловтіхою самоуявних «переможців» у суперечці) на факт нещадних репресій 70-х років, речники такого «анти-еволюційного» погляду волають: «Ага! Ми таки мали рацію, твердячи, що всяка орієнтація на еволюцію шляхом змагання за демократизацію й українізацію в радянських умовах і формах приречена на крах. Хіба ж останні репресії супроти сил цього змагання в Україні не свідчать аж надто переконливо, що таке змагання — річ нереальна? Адже в відповідь на домагання демократизації й українізації режим ще більше твердіє, доводячи наочно своїм терором, що ні до яких змін він не допустить. То ж чи не логічно, що тільки орієнтація на революційне повстання, на яке треба зрушити народні маси, є єдино реальною українською політикою для України, а тим самим — і для відданої українській національній справі еміграції?».

Проте якраз логіка, і саме логіка висновків із факту репресій 70-х років, є найслабшим місцем таких міркувань та промовляє проти них. Адже, коли обернути цю логіку протилежним кінцем, то доводиться поставити питання так: як відомо, революційно-повстанський варіант змагання УПА 45-го — 48-го років зазнав поразки ціною незрівняно більш нищівних для нації репресій: то ж чи означає це, що скраховала, як нереальна, революційно-повстанська концепція взага-

лі? . . . Ото-ж, відштовхуючись від цієї логіки, що не витримує критики, погляньмо на справу без упередження, так би мовити — з обох боків. Якщо йдеться про згаданий революційно-повстанський варіант змагання, то чи не вірніше буде сказати, що його поразка є свідченням не того, що така концепція змагання є нереальна й приречена на крах взагалі, а просто — це наслідок того, що змагання не було масовим, не було справді всенародним, а тим більше — не було підтримане іншими народами СРСР (включно з протирежимними силами самого російського народу); бо ж у протиставленні неспівмірно переважаючим силам тотально контрольованої режимом імперії змагання самих активних сил організованого революційного підпілля з пасивною підтримкою лише частини народу на частині його території таки було приречене на поразку.

Тут не місце на критику чи аналізу стратегії й тактики революційної акції УПА, бо йдеться лише про логіку висновків у випадку поразки тієї акції в зіставленні з аналогічною до неї ситуацією в випадку неуспішного досі висліді нелегального змагання в Україні 60-х та початку 70-х років. Спільним в обох випадках є те, що як у революційному, так само й у еволюційному процесі вирішальним чинником є співвідношення протилежних сил у змаганні. Та ж навіть і в найдемократичніших країнах Заходу, де змагання опозиційних до влади сил є нормальним легальним явищем, реальний вплив тих сил на владу (в розумінні ефективності їхнього тиску з метою вимушення вимаганих ними уступок і змін) прямо пропорційний силі цього тиску; тобто — все залежить від того, наскільки цей тиск масовий, отже — наскільки з ним справді влада **мусить** (супроти своєї волі) рахуватися. Чи ж можна було припустити, що такий тоталітарний режим, як сучасний радянський, мусив був відразу ж уступити вимогам небажаних для нього змін (хоч і згідних з його ж власною конституцією), маючи перед собою лише кількасот (чи хай

навіть і кілька тисяч) активних одиниць, які ставлять певні вимоги, тоді як мільйони пасивних мас байдужо достосовуються до того, що є?

Звичайно, ця пасивність мас — це наслідок заляканості мас терором, на якому тільки й виграє сучасний радянський режим у змаганні з тими силами народу, що прагнуть змін. Але, коли маси настільки залякані, що навіть і легальна акція на оборону своїх законних громадянських і національних прав на підставі радянської конституції не може стати масовою, то які ж тоді можуть бути підстави вважати, що можливість масової революційно-повстанської акції цих самих мас, та ще й в умовах миру і беззбройності, є більш реальна, ніж зрушення цих мас із байдужості шляхом праці для умасовлення руху за громадянські та національні права? А саме **переорієнтація на масовість** — це той висновок, що його підказує досвід невдачі (невдачі, а не поразки) легального руху — зніченого, але не знищеного, репресіями 70-х років. Але тут, очевидно, постає питання: чи ж це реально можливе в радянських умовах?

8. РЕАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ДАЛЬШОГО ЗМАГАННЯ ЗА ВНУТРІШНІ ЗМІНИ В РАДЯНСЬКИХ УМОВАХ І ФОРМАХ ТА ДЕЯКІ ВИСНОВКИ З РЕАЛЬНОГО СТАНУ РЕЧЕЙ В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ

Звичайно, переключення на масовість у легальних формах змагання за громадянські та національні права в Україні сьогодні не слід уявляти, як таке собі сучасне «ходіння в народ» саможертвенних активних одиниць — із закликами до протестів чи з проповіддю ідей, переслідуваних владою. Та сьогодні, зрештою, й немає такого якогось окремого, замкнутого в собі «народу», як був у часи народництва минулого століття. Ті, що є діячами й учасниками руху за громадянські й національні права в Україні сьогодні — це також частина сучасного українського народу, з якого, а не в який, ідуть люди цього

руху. Йдеться лише про поширення цього руху шляхом застосування й пропагування в масах таких форм змагання, які могли б здійснюватися кожним громадянином зокрема й усіма ними разом без жодного порушення наявних заходів і з найменшим ризиком щодо індивідуальних репресій, але з найбільшою ефективністю впливу своїм саме масовим характером.

Один із шляхів, яким фактично кожен радянський громадянин може брати участь у русі змагання за свої громадянські й національні права, вказав, наприклад, на початку цього року, ще як сам радянський громадянин, Олександр Солженіцин — у своєму самвидавському памфлеті під назвою «Досить жити брехнею!». Він пустив в обіг ідею, що радянська дійсність може змінитися з волі народу, навіть і супроти волі влади, якщо кожен радянський громадянин, навіть без жодного відкритого чи анонімого протесту з його боку, просто лише застосує в своєму щоденному житті засаду — не брехати й не підтримувати словом і ділом брехні. При цьому не треба робити нічого незаконного, а треба лише жити точно в відповідності до загального й власного морального закону, що в основному не суперечить і формальним (писаним) законам держави, коли їх розуміти дослівно й виконувати послідовно. Передусім це означає: будучи чесним супроти себе й інших, не робити того, що є порушенням засади правдивості в слові й дії.

Конкретно це можна деталізувати, наприклад, так: виконуючи точно цю засаду, радянський громадянин, скажімо, не протестуючи прямо проти фальшивих радянських виборів, може сам не фальшувати свого голосу на виборах і не казати «так» там, де знає, що мусить бути «ні» — і тому подібне. В такому разі, звичайно, наслідки виборів могли б бути іншими навіть і за наявної рутини фальшування їх в СРСР, бо занадто виразне «ні», стверджене масово, було б таки помічене; а тим більше, коли б це виборче «ні» належно популяризував і виясняв перед своїм громадянством і перед цілим світом масо-

вий радянський самвидав. В Україні ж зокрема подібна акція могла б мати найпростіше та ще й легше, ніж у випадку з відмовою від участі в виборчому фальшуванні, конкретне своє здійснення, наприклад — у ділянці оборони української мови й української національної гідності.

Скажімо, конкретно це могло б виглядати так: замість протестувати проти русифікації — просто не підтримувати русифікації ні словом, ні ділом. Отже, передусім — не русифікуватися самому й не русифікувати інших, починаючи від того, що не вживати без крайньої, вимушеної потреби російської мови, а натомість скрізь і завжди говорити українською мовою, що цілковито згідне з усіма не лише законами, а й офіційними пропагандними запевненнями про «буйний розквіт української мови в Радянській Україні». Чи за розквіт української мови в самій практиці власного життя загрожує комусь арешт або позбавлення праці чи інша форма репресії? Звичайно, якщо такий «розквіт» демонструють на власному прикладі лише окремі одиниці в охопленому кон'юнктурницькою русифікацією оточенні, де вони через це стають своєрідними «білими воронами» (як це є нині переважно в усіх містах України, поза деякими ще меншими, неіндустріяльними містами в певних районах західноукраїнських областей), то до них таки чіпляються, — хоч і не прямо за це, а підтасовуючи інші вигадані звинувачення. Та коли б це стало дійсно масовим, всенародним явищем, то всіх переслідувати за це означало б для влади оголити свою велику брехню в ділянці національної політики, чого влада не могла б собі дозволити зробити.

Ініціювати, культивувати й популяризувати такі й подібні, на зовні досить непоказні й малі, цілком елементарні за своїм характером, дії звичайного громадянського та національного самоствердження й самозахисту — це, власне, те, що мало б бути першим завданням масового самвидаву, як головного рушія таких форм легального змагання в радянських умовах Украї-

ни сьогодні. Ці форми, наведені тут лише для прикладу, можна б назвати елементами тієї української реальної політичної дії, що розрахована, звичайно, на еволюцію, процес якої така дія може прискорити. Та коли йдеться про напрям цієї дії, то в ньому не тільки нема нічого суперечного з тим, що визначає й напрям революційної дії в змаганні за остаточну українську ціль — самостійну народоправну державу, а навіть більше: саме в цій дії лежить головна підстава успішного змагання за цю остаточну ціль також і революційним шляхом, коли іншого вибору справді не залишається.

На підставі досвіду з історії національних змагань народів новітніх часів можна твердити, що державну самостійність здобувають тільки ті народи, які **самі в собі** вже є достатньо самостійні — в розумінні своєї національної самостійності, що виявляється в здібності до національного самоствердження і самозахисту в **будь-яких** умовах і формах. Чи ж можна сказати, що український народ у своїй вирішальній масі, а не в особах своїх кращих представників, справді вичерпав уже всі можливі засоби змагання за своє національне самоствердження й самозахист в радянських умовах і формах, зокрема ж — такий засіб, як формальна радянська державність Української РСР? І чи виявлено таким чином той рівень збірної національної самосвідомості, який свідчив би, що народ уже готовий до фінального акту революційної боротьби за завершення своєю державною самостійністю наявної в ньому самого його національної самостійності? Ледве чи хтось із нас може з цілковитою певністю відповісти стверджувально на це питання. Скоріше навпаки: можна сумніватися, чи взагалі всі можливості належно використано ще й у дорадянські та зокрема в революційні часи.

А коли наша національна реальність виглядає так, тоді чи ж не слід реалістичніше підходити в нашій національно-політичній стратегії й тактиці до проблем еволюції й революції, належно

враховуючи зокрема той факт, що саме в еволюційних формах змагання за кожночасні національні цілі розвивають у собі народи той рівень національної самосвідомості, досягнення якого — найнеобхідніша передумова успішності й революційної форми боротьби за остаточну ціль. Висновок же з цього такий: незалежно від того, чи хтось із нас є виразником еволюційних чи революційних тенденцій, зокрема ж тут, на еміграції, всі ми можемо працювати разом для однієї справи, не протиставляючи одна одній ці тенденції. Бо, зрештою, при всій своїй зовнішній протилежності, ці тенденції не протиставні, а взаємозв'язані.

9. ДВА ПІДХОДИ ДО ОДНІЄЇ СПРАВИ НА ЕМІГРАЦІЇ ТА ПИТАННЯ ЄДИНОГО ЦЕНТРУ Й «ДУХОВОЇ ДЕРЖАВИ»

Як відомо, протиставлення по лінії досить умовного та навіть штучно витвореного поділу в нас на еміграції за ознаками схильності до еволюційної чи революційної тенденцій — це те, що спричинило особливе загострення в нездорових і без того взаєминах основних наших емігрантських політичних середовищ. І це сталося саме в ці останні 70-ті роки, коли в Україні, під ударами катехістських репресій, що спрямовані одноково як проти революційних, так і проти еволюційних елементів українського руху національної самооборони, ці дві тенденції, як ніколи досі, стали просто нерозрізними. Штучність і даремність такого протиставлення, що довело навіть до розбиття раніше єдиних ідеологічно-партійних згуртувань, найбільш яскраво виявляється в явній вигаданості й недоречності самого ставлення тієї проблеми, навколо якої цілком без потреби розпалено найгарячіші пристрасті, що й довели до поділу, розбиття й конфліктної ситуації.

Ця проблема, що виплила саме на тлі різних оцінок і різних підходів до еволюційного й революційного аспектів у національно-політичних

процесах на батьківщині, полягає фактично в непорозумінні. Передусім непорозумінням є те, що в полеміці з цього приводу мову про морально-політичну підтримку змагання за еволюційні зміни в радянській дійсності життя, як змагання шляхом відповідного тиску сил цього змагання в напрямі демократизації, навмисне перевернуто так, немовби мова йде про пасивну надію на якусь, мовляв, «демократизацію режиму» через його власну, невимушену еволюцію. Та ще більшим непорозумінням є те, в що навмисно перетворено мову про потребу будувати українську реальну політику на базі визнання самого факту існування в формально «союзній» системі СРСР формально «суверенної союзної держави» — Української РСР; тсбто — мову про те, що це дає підстави для змагання за усамостійнення Української РСР через демократизацію СРСР та українізацію УРСР — за що й іде вже змагання в Україні, яке треба відповідно підтримувати й на еміграції. З цього зроблено злочасну «притчу во язицех» під штучно підтасованою назвою «реалітетництво», в яку вкладаєно таку думку: мовляв, ідеться про «визнання Української РСР за свою державу — в протиставленні попередній державності України», яку, нібито, відкидається; а це означає, мовляв, «відмову від боротьби за самостійність» і «перехід на позиції змагання за саму демократизацію й українізацію в рамках СРСР» (замість боротьби за так званий «розподіл імперії»).

Очевидна річ — ніяких таких позицій «реалітетництва» — в розумінні «визнання УРСР за свою державу» та «відмови від боротьби за самостійність» — ні одне з тих політичних середовищ, яким їхні противники це закидають, насправді не займає (хоч це, звичайно, не виключає, що хтось із приватних українських публіцистів на еміграції індивідуально міг у дискусії висунути певні спіоні думки, які можна б інтерпретувати навіть і в дещо подібному сенсі). Про що ж ідеться в дійсності?

Йдеться просто про те, що боротьба за укра-

їнську самостійність — це не якась політична абстракція, а конкретна політична реальність, яка відбувається не десь поза часом і простором «взагалі», а завжди в даних конкретних умовах часу й місця, які по-різному визначають і характер цієї боротьби. В наш час, оце тепер, як би ми до цього факту не ставилися, конкретним полем цієї боротьби є Українська РСР у складі СРСР; і саме цей факт визначає нині характер цієї боротьби, яка через це є (й наразі інакшою не може бути) боротьбою в межах радянської системи та в відповідних радянських формах — за перебудову й перетворення наявної дійсності життя народу на бажану народів нову дійсність — у соціальному й національному сенсі. Коли ж такою є українська політична реальність, то відповідною до неї має бути й українська реальна політика, т.бто — політика, що впливає з потреб і вимог даної реальності. І це стосується української політичної діяльності не тільки на батьківщині, а й на еміграції, — звичайно, якщо ми вважаємо за самозрозуміле, що наша політична еміграція має працювати для України, маючи за свої проблеми й цілі її боротьби.

Оце, власне, в цьому й полягає підстава суть того погляду, який з боку його противників атаковано під назвою «реалітетництва» (при чому — німецьке слово «реалітет», замість українського значення «реальність», вони вживають у зневажливому тоні для того, щоб приховати від загалу, про що властиво йдеться). Як бачимо, все перекручено цілком навпаки. Чому?.. Поза тим, що в випадку згаданих перекручень ідеться передусім про злісне наклепництво нечесних політичних противників, за цим криється також їхня нездібність, як носіїв суто емігрантських поглядів на проблематику боротьби за самостійність у сучасній Україні, збагнути цю проблематику саме з погляду потреб і вимог конкретної реальності тієї боротьби, отже — з внутрішнього шодо сучасної України, а не з зовнішнього підходу до неї.

Річ у тому, що серед нашої політичної еміграції існують два різні підходи до справ, що стосуються проблематики сучасної боротьби за державну самостійність на батьківщині та відношення еміграції до цієї боротьби. Той підхід, що базується на використанні актуальної в радянській дійсності сучасної України ідеї змагання передусім за демократизацію СРСР і українізацію УРСР — це, можна сказати, «внутрішній» у стосунку до батьківщини підхід; а протилежний до нього — це підхід «зовнішній». Із внутрішнього підходу дивлячись на справу, немає жодного сумніву в тому, що демократизація СРСР, яка означає також реалізацію права республік на відокремлення, — це перший і найважливіший крок саме до так званого «розподілу советської імперії» шляхом демократичного волевиявлення самих народів СРСР; а українізація Української РСР — це, звичайно ж, не тільки мовно-культурна, але й державно-політична українізація, тобто — суверенізація через реалізацію права України на державне відокремлення, отже — її усамостійнення. Але ті, що дивляться на справу боротьби за українську самостійність зі свого зовнішнього підходу, не здібні (а то й просто не хочуть) побачити в цьому «самостійництва», розуміючи його тільки як «цілковите знищення» якимись невідомими (а по-суті — сподіваними зовнішніми) силами СРСР з її Українською РСР та побудову (чи «відновлення» за термінологією частини з них), фактично «з нічого», якоїсь своєї власної держави.

— о о о —

На жаль, саме на таких штучних протиставленнях, за якими криється просто різниця двох — «внутрішнього» й «зовнішнього» — підходів до однієї справи, в основному й роздвоїлося наше українське національно-політичне життя на еміграції. Зокрема саме з цієї причини зазнала невдачі вже майже було довершена спроба об'єднання різних політичних сил української емі-

грації в одному політичному центрі на такій, здавалось би, найпридатнішій для цього базі, як державницька концепція екзильного парламенту, пов'язаного історичним переємством зі збереженим екзильним центром останньої форми справжньої державности України. Виявилось, однак, що саме це пов'язання стало джерелом перетворення, з примхи замалих і нечесних людей для великого чистого діла, державницько-парламентарної конструкції центру на вузький партійно-ідеологічний гурток односторонців з безпідставною претензією на «єдиний центр». При чому — йдеться в даному разі про гурток прихильників одного, і саме «зовнішнього», підходу в стосунку до політичної проблематики батьківщини.

Зрештою, оголосивши й самі себе звичайним «ідеологічним центром» і ставши таким чином політичним твором однопартійного характеру, що в стосунку до ідеологічно інших партійних середовищ є паралельним до них, ці претенденти на «єдиний центр», звичайно, можуть тепер бути лише одним із середовищ-партнерів у творенні нового (чи в відновленні попереднього) справжнього всеоб'єднуючого центру. Очевидна річ — такий всеоб'єднуючий центр, щоб бути дійсно єдиним для всієї нашої політичної еміграції, тепер можна вже будувати тільки як «центр ідеологічних центрів».

Логічним і природним початком такої будови, думається, мало б бути створення спочатку другого, поруч із центром односторонців «зовнішнього» підходу, центру односторонців «внутрішнього» підходу. Бо саме з вихідної бази таких двох центрів було б найдоцільніше будувати вже справді єдиний різнопартійний «центр ідеологічних центрів» шляхом можливого групування на найбільш здоровій («англосакській») парламентарній засаді фактичної двопартійности.

Звичайно, така парламентарна конструкція об'єднання для спільної політичної праці на еміграції можлива й бажана лише як форма «єдності в різноманітності» — з повною свободою

опозиції та з повним забезпеченням творчої атмосфери для розвитку вільної політичної думки. Бо ж головним завданням такого «центру ідеологічних центрів» парламентарного типу на еміграції мало б бути — стати «парламентом української вільної політичної думки»; тобто — стати тим, чого нині найбільше потребує сучасна форма змагання за українські національні цілі на батьківщині, як головним чином ідейного змагання за «владу над умами й душами людей». Та, зрештою, сучасна Україна потребує не просто ідей, а ідей у дії, зокрема ж — втілення в життя для живого прикладу ідеї саме тієї вільної самостійної України, за яку йде боротьба. Чи ж не міг би саме «парламент вільної української політичної думки» бути втіленням тієї справді «духової української держави», про яку дехто в нас на еміграції так багато говорить, заперечуючи її на ділі? . .

В. І. ГРИШКО

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

З-ПІД ЯКИХ БРИЛ?

Доповідь, прочитана 28. 2. 1975 р.
на студійному семінарі КУВПД в Мюнхені
(Західня Німеччина)

Під кінець минулого року у видавництві УМСА-
PRESS (Париж) вийшов збірник «Из-под глыб». Виготовлений за участю Олександра Солженіци-
на, він мав появитися в самвидаві ще на весні то-
го самого року, але у зв'язку з видаленням Сол-
женіцина з СРСР сталася кількомісячна затрим-
ка. Цей збірник (у перекладі на українську його
назва звучала б — «З-під брил») не просто чер-
гова поява російського самвидаву, це програмо-
ве видання. Щоправда, ми не можемо стверди-
ти, як велике число прихильників цієї течії у
російському русі опору, але зовсім ясно, що її
прихильники — одностайні Солженіцина. Про-
грамовість збірника увиразнена тим, що на час
його появи в самвидаві вже було підготоване
на Заході закордонне видання. Синхронізовано
і пресконференції, присвячені цій події: першу
влаштував Ігор Шафаревич у Москві 14. листо-
пада 1974 і наче б продовжив її 16. листопада у
своєму домі в Цюриху Солженіцин. Обидва вони
й є головними авторами збірника. Тож при обго-
воренні його наша увага й буде зсереджена го-
ловне на цих авторах.

Перша стаття — Солженіцина: «На возврате
дыхания и сознания» («На поверненні дихання
і свідомости»). Це полемічний виступ понад чо-
тирилітньої давности з нагоди появи трактату
Андрія Сахарова «Размышления о прогрессе,
мирном сосуществовании и интеллектуальной
свбоде» («Міркування про прогрес, мирне спі-

віснування й інтелектуальну свободу»). Первісно стаття була призначена персонально для Сахарова, без поширення в самвидаві. Тепер, зазначає автор у примітці, Сахаров пішов далеко вперед у своїх поглядах, і ця стаття його вже мало стосується, але вона й далі потрібна тим, хто ще не позбувся «надій, ілюзій і помилок» стосовно соціалізму.

Солженіцин не згоден з Сахаровим, бо той не послідовний у критиці соціалізму: валить одних «ідолів» і делікатно оминає інших, наче б ідучи на компроміс з верховодами советського соціалізму.

На цьому можна б і закінчити згадку про цю статтю, бож солженіцинська критика теорії і практики соціалізму, його ідеології добре відома вже з інших його творів. Можемо тільки додати, що не лише ми повнотою згодні з ним у цьому пункті, а й не можемо з дива вийти перед невичерпністю його аргументації. Тут Солженіцин достоту недосяжний, його геній створив такий монументальний пам'ятник ганьби есесерівському соціалізмові, який лишисться ніким не перевершений. Справді, як не дивуватися: після «Одного дня Івана Денисовича» був «Раковий корпус» і «В колі першому», «Архіпелаг ГУЛаг», а однаково — кожна нова стаття вражає свіжістю й неповторністю аргументації, як цвях, забитий з одного удару.

Непримиренна послідовність у викритті антилюдської природи соціалізму — перший і основний пункт, на якому сходяться всі автори «Изпод глыб». Другим стосовно цього пункту, поряд з Солженіцином, слід назвати чл.-кор. АН СР-СР, математика Ігоря Шафаревича. У великій статті «Соціалізм» Шафаревич піддає аналізу теорію і відомі в історії випадки практичного застосування соціалістичного ладу і приходиться до страшного висновку, який йому здається незаперечним:

«Здається очевидним, що життя, в якому повнотою втілюються соціалістичні ідеали, повинне довести до... вимирання всього людства, його

смерти» («Из-под глыб», стор. 66, підкреслено в оригіналі).

На відміну від художнього дослідження у Солженіцина — Шафаревич теоретик. Але й теоретично він приходять до тих самих висновків, які стосовно соціалізму зробив інший геніяльний (знову ж, як і Солженіцин, художній) дослідник — Ф. Достоевський, понад сто років тому, коли про шаленство «побудови соціалізму в одній країні» ніхто ще не мав і здогаду.

Згадка про Достоевського буде тут до речі не лише тому, що його цитує й Шафаревич. Гадаємо, що українським читачам (декому, може, й уперше) цікаво буде познайомитися з поглядами цього письменника на соціалізм. Та про нього доведеться згадати ще й далі, хоч уже й з іншого приводу.

Отож, вдаючися не раз до критики соціалізму, Достоевський присвятив йому найяскравіші сторінки у «Дневнике писателя» й романі «Бесы». В останньому творі засади соціалізму формулює персонаж на прізвище Шігальов, звідси популярна назва його теорії «шігальовщина». Ось вона в короткому викладі:

«...Він пропонує у вигляді кінцевого розв'язання питання — поділ людства на дві нерівні частини. Одна десята частка дістає свободу особи і безмежне право над рештою дев'ятьма десятиями. Ті ж мусять втратити особистість і перетворитися ніби як на отару і при безмежному послухові дійти рядом перетворень до первісної невинності, ніби б первісного раю, хоч, зрештою, і будуть працювати. Заходи, пропоновані автором для позбавлення дев'яти десятих людства волі і перетворення його на отару, засобом виховання цілих поколінь, дуже прикметні, побудовані на природних даних і дуже логічні.»¹⁾

Так викладає «шігальовщину» один з її дослідників. Інший розгортає далі:

«У нього (Шігальова — І. К.) добре в зошиті, — продовжував Верховенський, — у нього шпигунство. У нього кожний член суспільства наглядає один за одним і зобов'язаний доносити.

Кожен належить усім і всі кожному. Усі раби і в рабстві рівні. У крайніх випадках наклеп і вбивство, а головне — рівність... Ціцеронові відрізують язика, Копернікові виколують очі, Шекспіра побивають камінням — оце шігальовщина! Раби мусять бути рівні: без деспотизму ще не бувало ні свободи, ні рівності, але в отарі мусять бути рівність, і оце шігальовщина!»²)

Я дуже скорочую виклад «шігальовщини» у Достоевського, але мушу ще дати слово й самому Шігальову, бо він, як чистий теоретик, складає визнання, яких уже не могли собі дозволити вожді «будованого в одній країні соціалізму»: «Я, — каже Шігальов, — заплутався у власних даних, і мій висновок прямо суперечить первісній ідеї, з якої я виходжу. Виходячи з безмежної свободи, я завершую безмежним деспотизмом. Додаю, одначе, що крім мого розв'язання суспільної формули, не може бути ніякого».³)

Чи не геніяльне це, і зверніть увагу: сказане в 1871 році! Своєю аналізою автори «Из-под глыб» блискуче підтверджують прогнози Достоевського, а він сам в особі Солженіцина дістав конгеніяльного продовжувача. Та підімо далі.

Другий пункт, на якому, як бачиться, теж одноставно сходяться всі автори обговорюваного збірника, — це суттю таке саме негативне ставлення до капіталізму на Заході, як і до соціалізму на Сході. Наставлення Солженіцина до капіталістичного Заходу і його демократичного устрою добре відоме вже з «Листа вождям Радянського Союзу». У його статтях у збірнику «Из-под глыб» немає нічого нового, та й писані вони, мабуть, ще перед «Листом». Тут, у збірнику, він окреслює капіталізм і соціалізм, як «двє суспільств, хворих на невиліковні вади» (в оригіналі — «пороки». Стор. 20).

Його молодший і, мабуть, дуже послідовний учень (Солженіцин залюбки цитує його) М. Агурський характеризує сбидві системи майже тими самими словами, що й Солженіцин: «Обидві системи глибоко порочні і навально тягнуть

людство до катастрофи, якщо не буде знайдено засобу її попередити» (стор. 78).

На тезі тотального заперечення соціалізму ми цілкомито сходимося з авторами «Из-под глыб», але вже ніяк не можемо погодитися на те, щсб покласти на одну дошку соціалізм і капіталізм. Крий Боже, не з якогось бажання проспівати апологію капіталізму, лише з логічно ясної відміни обох систем. Що й капіталізм далекий від ідеального устрою (а чи взагалі не утолія — ідеальний устрій?), не будемо перечити. Але й те треба сказати, що сьогодні так уже вподобана критика капіталізму, що оборонці його соромляться й слово сказати вголос: не модно. Ми, одначе, насмілимося твердити, що капіталізм багатьма рисами корисно відрізняється від соціалізму. І найперша відміна в тому, що умови людського існування в ньому незрівняно ліпші. Як мова про розвинені капіталістичні країни, то хто буде перечити, що тут забезпечена повна свобода думки й пересування, а що вже й казати про вищий добробут. Та й Солженіцин (чи помічає, що суперечить сам собі?) на твердження Сахарова, ніби «щодо забезпечення високого рівня життя... капіталізм і соціалізм вийшли так на так» — реагує іронічним вигуком: «де вже там!» (стор. 11).

Друга відміна між соціалізмом і капіталізмом у різному способі їх утвердження в світі. Не знайдемо того пункту, на який можна було б указати, що отут силоміць накинута людству капіталізм. Скажуть на це, що утвердженню капіталізму сприяла Французька революція. Кривава, розуміється. Якщо це й так, то, поперше, капіталізм народився у цілком природному процесі розвитку далеко раніше, та й ті, що робили революцію, самі не знали, що з того вийде, і людство довідалося, що воно живе в капіталізмі, щойно тоді, як почав просвічувати його Маркс.

Соціалізм, навпаки, зовсім точно починається з жовтня сімнадцятого року (масмо на увазі початок його практичного здійснення), і то вста-

новлюється свідомо, як нова система на зміну капіталізму, встановлюється криваво і протягом усієї своєї історії тримається на розстрілах і в'язницях. Певно, ніде в світі за мирного часу продукція колючого дроту не розквітала так, як в СРСР.

Ці, очевидні для елементарно грамотної людини прикмети соціалізму аж ніяк не прикладаються до капіталізму. У тому світі, що називається капіталістичним, є всяке: і хунти, і криваві полковники, і диктатори. Часом такі ж криваві, як і вожді соціалізму. Але я сумніваюся, чи так уже ясне, що їхню діяльність треба і можна просто покласти на карб капіталізму, бо ж у великих (та й не лише у великих) розвинених країнах Заходу капіталістична система трималася і тримається на вільному виборі більшості населення і демократія дозволяє тут проголосувати за всяку систему, до комунізму включно, якби у Франції чи Італії комуністи на виборах дістали більшість.

У світлі цього незаперечного факту нам здаються щонайменше несерйозними паралелі М. Агурського в статті «Современные общественно-экономические системы и их перспективы» («Сучасні суспільно-економічні системи й їх перспективи»), з яких виходить, ніби соціалізм з певних поглядів має й переваги над капіталізмом, а оцей висновок з співставлення двох систем просто таки легковажний:

«Можна зробити висновок про те, що існуючі системи як з погляду економічного, так і з погляду політичного устрою володіють великою кількістю вад, а перевагу однієї з них над іншою можна розглядати лише як менше зло» (стор. 88).

Що між цими системами різниця не просто кількісного виміру (більше чи менше зло), а й якісна, слідує ще з однієї відміни. Соціалізм поліквідації приватної власності і суцільній колективізації (тобто, за твердженням його вождів, після його побудови в тридцятих роках)

зайшов у сліпий кут і втратив здібність еволюціонувати. Його вожді можуть собі дозволити лише зміни в дозуванні терору, але будь-яка економічна реформа, спроба структурної зміни завжди наражається на їх страх перед небезпечною втратити владу. У цій безвиході соціалізм залишиться до свого кінця: найліпше для них, щоб лишилося так, як є. Нічого не міняти (див. про це в Амальрика).

Не те з капіталізмом. Він виявив подиву гідну здібність пристосовуватися до змінних обставин, і то по таких кривих, рух яких годі передбачити. На цьому ошукався, встановлюючи законсмірності розвитку капіталізму, такий блискучий аналітик, як Маркс: зокрема не справдилися його закони клясової поляризації суспільства (на одному полюсі дедалі менша купка великих власників, на другому — спролетаризована решта, що дістає у вигляді заробітньої платні прожитковий мінімум, кінцевий для утримання працездатності і родини, щоб не припинилося постійне відтворення робочої сили) й абсолютного зубожіння робітничої кляси (для непосвячених у таємниці політичної економії: дедалі нижчий життєвий стандарт пролетаріату). Всупереч Марксові, середня верства не спролетаризувалася і багатство не концентрується в руках дедалі меншої купки багатіїв. Ті, що живуть сьогодні з зарплати (серед них зникла різниця між службовцем і робітником чи дрібним власником), ніяк не подібні на пролетаря в Марксовому розумінні. Далєбі кожен з них має змогу щоліта відбути вакаційну подорож на південь власним автотом і часто живе у власному, непогано влаштованому помешканні.

Це не замилювання в парадоксах, а констатація реального факту, хоч може, й не цілком ще усвідомлюваного, що, на відміну від диктатури в СРСР, яка є пролетарською лише номінально, пролетаріат (властиво верства, що живе з зарплати) у розвинених капіталістичних країнах фактично вже дійшов своєї диктатури: об'єднана в профспілках, ця верства щодалі дома-

гається вищих платень (і дістає їх), які зростають швидше, ніж продуктивність праці. В результаті суспільство починає жити понад свої можливості, що й стало причиною сучасної інфляції, яку тільки оптично приписують тепер енергетичній кризі, хоч ця остання довготривала інфляцію лише підсилила.

Веду це до того, що демократія великих капіталістичних країн, проти якої так упереджені автори «Из-под глыб», забезпечує завжди волю більшості. І якби зібрався гурт людей, чи, хай буде, партія, яку осяяла б ідея досконалого суспільства (про таке і йдеться авторам «Из-под глыб»), достатньо переконлива для більшості, то нічого не було б легшого, як таке суспільство установити більшістю голосів. Але чомусь воно так не стається.

Автори «Из-под глыб» розходяться з нами на тому, що для них обидві системи однаково «по-рочні», але, мабуть, і однаково придатні до еволюції в напрямі вдосконалення (що ми стосовно соціалізму заперечуємо). І коли це так, то факт дотепер не здійсненого досконалого суспільства, за авторами збірника, можна пояснювати і тим, що людство не доросло до його (такого суспільства) свідомості, і тим, що досі ніхто не запропонував переконливого моделю.

Тут ми підходимо до сфери утопій, бо власне такий модель і пропонують автори збірника «Из-под глыб». Маємо його в статті Агурського.

Упоравшись з критикою існуючих систем (цікаве, що Агурський ставить наголоси на вадах капіталізму), він накреслює загальні обриси можливого нового суспільства. Оце головні його прикмети:

1. Мета його не зростання продуктивності праці і споживання, а підтримання «оптимального рівня продуктивності, продукції і споживання» (з урахуванням «обмежень, що накладаються інтересами суспільства і реальними ресурсами»).

2. Перехід від великих до малих підприємств і децентралізація промисловости.

3. Передача підприємств у посідання громад і муніципалітетів (отже, ліквідація приватної власности).

4. Ліквідація різниці між фізичною і розумовою працею.

5. Значне зменшення добувної промисловости (з шляхетною, розуміється, метою заощадження природних ресурсів).

6. Врешті, «великий соціяльний прогрес» автор бачить у «багато нижчому виробленні сукупного продукту».

Ми зупинилися на проектах Агурського, бо він ідеал майбутнього суспільства викладає найдокладніше. До цього можна хіба додати конкретизовані проекти Солженіцина (цього ж ґатунку) для Росії: перенесення основного економічного (значить — і людського) потенціалу на Сибір, так би сказати, на чистіше повітря. З псбудовою таких міст, у яких муніципалітети, що володітимуть децентралізованою малою промисловістю, дозволятимуть будувати не більше як одно- чи двоповерхові будинки і поставлять шлягбавми на виїздах, щоб не пускати в міста транспорту з двигунами внутрішнього згоряння (Солженіцин не вдається в подробиці, чи будуватимуть взагалі авта і коли так, то для якого вжитку).

Ці проекти, як і кожна утопія (а вони виразно утопійні), можуть виглядати дуже шляхетно в задумі, але які можливості їх конкретного здійснення? Признаємося, нам від них робиться дещо страшно, хоч нас і заспокоюють тим, що всі прихильники такого соціяльно-політичного перетворення категорично проти насильства.

Агурський: «Що стосується насильства, то воно, як показує досвід російської й інших революцій, здібне довести лише до погіршення хиб попередньої системи» (стор. 89).

У цілковитій згоді з Агурським твердить і Солженіцин:

«Привілеї можна усунути лише всезагальною перебудовою свідомости, щоб вони для самих

посідачів не привабливими стали, а морально огидними. Усунення привілеїв — завдання моральне («нравственное»), а не політичне...» (стор. 21).

Тут усе високі моральні принципи, без насильства навіть супроти несправедливого упривілейованих. Бож не звертався б же Солженіцин до вождів Радянського Союзу, пропонуючи їм добровільне самозречення від диктаторських привілеїв, якби не вірив у таку силу моральних аргументів.

Помітили цей наголос авторів «Из-под глыб» на моральному («нравственном»), гуманному способі переходу від недосконалих, «порочних» систем до ідеального суспільного устрою західні коментатори і в один голос захоплено стверджують «високу етичну напругу» збірника.

Ми, признатися, будши дещо ближче ознайомлені з історією російської громадської думки, сприймаємо все це роздвоєним почуттям. З одного боку, хто ж буде перечити проти «високої етичної напруги» чи сумніватися в щирості авторів! Але з другого: як на самій «високій етичній напрузі» перейти від одного устрою до другого, на зовсім нових засадах побудованого?

Ось ще й третій автор, Шафаревич, переконає нас у потребі морального вдосконалення відмовою від речей зайвих: орден, наприклад, «не годую, не гріє», «новий дорогий костюм гріє не ліпше старого й полатаного», «дороге авто» не витримує поганих доріг, та й знайти для нього місце в переповнених автами містах важче.

Усе це гарно переконливе. Але як дійти, щоб усі раптом пішли на запропоновані Шафаревичем обмеження? Бож «слаб человек»: самому якось не випадає. Щоб уже зовсім бути конкретним, автор цих рядків признається, що він пристрасний автомобіліст і любить їздити в можливо більш комфортабельному з приступних, ясна річ, йому ціною авт. Але припустім, що Шафаревич його переконав, і він уже готовий пересісти з свого «пежо 504» до скроменького «R4». Тільки як і коли це зробити? Мусів би бути для

охочих на таке самообмеження сигнал чи що? Хто його дасть? Що з того, що я сам пересяду, а всі решта ні? Людська слабкість не дозволяє, а наші вдосконалювачі світу не хочуть на це зважати. А там десь пізніше доводиться констатувати, що люди не дозріли до висот нового суспільства і доводиться застосовувати примусову моральну «доводку».

Ось ізнов Агурський, щоправда, заспокоює нас:

«Політичний уклад майбутнього суспільства ще в більшій мірі, ніж його економіка, мусить ґрунтуватися на духових і моральних цінностях. Це мусить зробити його зовсім не подібним на тоталітаризм, але в той же час не подібним і на сучасне демократичне суспільство. Суспільство майбутнього мусить бути демократичним, але, поперше, з високою самодисципліною, здібною звільнити його від багатьох конфліктів, а подруге, щоб уникнути помилок минулого, деякі, ключові ділянки громадського життя мусять бути підпорядковані контролеві, але такому, що не матиме тоталітарного характеру» (стор. 92).

Хоч автор так високо підносить моральні цінності і заспокоює нас не тоталітарним характером його досконалого суспільства, ми, одначе, пам'ятаючи, що товариство «Из-под глыб» полюбляє тверду владу і не доцінює західного типу демократії, почуваємо себе ніякого при згадці про кінечність «високої самодисципліни» і «контролю» над деякими ділянками громадського життя. І, зваживши все це, — не віримо. Ні, боронь Боже, припустити образливу підозру! Ми абсолютно переконані в інтелектуальній чесності і Солженіцина й Агурського. Але ми так само ж переконані, що жоден з авторів збірника не буде прем'єр-міністром у тому новому суспільстві, якщо йому судилося б здійснитися. Вони лише теоретики. Ті, що практично здійснюють теоретичні постуляти, приходять пізніше. І тут власне ми не віримо, щоб і вони вдоволилися високою мораллю й «етичною напру-

гою». Не дарма Сахаров з приводу «Листа» Солжениціна висловив побоювання, що ті пізніші не будуть такі делікатні. Ми тієї самої думки; і, як зважити на постульовану теоретиками ко-нечність твердої влади, — не знати, як практи-ки тлумачитимуть «високу самодисципліну» і «контроль» над громадським життям. Уже до чого високо цінувалися в соціалістичній теорії Леніна такі поняття, як етика, соціалістична мораль, ну й, звісно, «демократія нового типу». А де воно все поділося у здійсненому соціалістичному суспільстві?!

Ні, ми рішуче проти утопій, що здійснюються, як показує практика, далеко не рожево. Досвід двадцятого століття вчить бути недовірливими до всіх уліпшувачів світу. Особливо небезпечне, що хочуть оцасливити не менше, як весь світ. Що бачитимемо ще виразніше й далі.

* * *

Досі мова йшла про справи, сказати б, загальнолюдського значення. Перейдімо тепер до питань, порушених в «Из-под глыб», що стосуються більш чи менш безпосередньо і наших, українських, справ. Тут доведеться говорити про *pro domo nostra*. І на цих темах ми зустрінемося з Шафаревичем. Але заки до нього дійдемо, вкажемо на ще один пункт, на якому сходяться автори обговорюваного збірника. Нагадаємо для послідовності викладу, що перші два пункти — це заперечення як соціалізму, так і демократичного західнього капіталізму. А оце третій пункт — Росія.

Усі автори збірника або послідовно уникають теперішніх назв — СРСР чи Радянський Союз, — або як і вживають їх, то в контексті, з якого видно, що вони ці назви вважають несприйнятними для себе. Росія — те, що було до 1917 року, і те, що є тепер під іншою назвою, і те, чому бути на місці цього утвору в майбутньому.

Тут наше кровне зацікавлення: що включає та майбутня Росія, за яку вони змагаються? В яких кордонах вони її мислять? Зовсім ясне (далі буде на це цитата), що вони не схвалюють

панування Росії над тими країнами, що тепер називаються сателітами. Щождо тих територій, які входять до теперішнього СРСР, прямої відповіді на поставлені нами питання (гадаю, з тактичних міркувань) вони уникають. Проте, деякі висновки з їх міркувань можемо робити з цілковитою певністю. Для Шафаревича, наприклад (що видно з його статті, про яку мова далі), ідеальне було б, якби під Росією лишилося все, що тепер входить до СРСР.

Солженіцин кордони майбутньої Росії готовий дещо звузити. В одному з варіантів «Листа вождам Радянського Союзу», говорячи про konieczність перенесення «центру державної уваги і центру національної діяльності» на Північний Схід, він додає таку примітку:

«Звичайно, таке перенесення рано чи пізно повинне привести до того, щоб ми зняли свою опіку зі Східної Європи, з Прибалтики й Закавказзя, можливо, й з частини теперішньої України. Не може бути й мови про насильницьке утримування в межах нашої країни якої-будь окраїнної нації.»⁴⁾

Ця примітка не те що здивувала, вона приголомшила нас. І тут яскрава ілюстрація відносності моральних вартостей, які так часто відмінюються на сторінках збірника. З примітки ще не зовсім ясне: чи Україна в Солженіцина належить до «окраїнних націй», хоч сумнівів щодо цього лишається й мало. Але з першої його статті в «Из-под глыб» їх уже не лишається: не належить. Говорячи тут про насильницькі дії більшовизму від початків його панування, Солженіцин закидає йому застосування «воєнної сили для пригноблення національних окраїн (Закавказзя, Середня Азія, Прибалтика)».⁵⁾

України в переліку немає: вона, на думку автора, інтегральна частина Росії. Отож, такі акції, як кривавий похід М. Муравйова на Київ у 1918 році в рахунок не входять. Але це не найгірше в примітці Солженіцина. Ось воно: він припускає, що Росія може дозволити собі відмовитися від «частини теперішньої України».

Ясно нам, якої саме частини. Поцінуймо цей плян полагодження українського питання за їхніми ж критеріями. У статті Шафаревича «Обособление или сближение?» («Відокремлення чи зближення?») сказано (не істотно тепер з якого приводу), що для німців помиритися з теперішнім поділом на дві держави означає не менше, як «помиритися навіки з поділом своєї країни, тобто визнати смерть німецького народу» (стор. 100). Яку ж мірку жорстокого убивства української нації прикласти нам до пропозиції Солженіцина поділити Україну: одну частину залишити під Росією, а другу — кому? Знаємо ж — яку? Певно, віддати полякам? Чи треба коментувати, наскільки жорстокішу долю готує Солженіцин Україні порівняно з поділом Німеччини?

Щоб підійти врешті ближче до Шафаревича, закінчимо спочатку з Солженіцином у поставленому тут питанні.

Друга його стаття в збірнику має назву «Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни» («Каяття і самообмеження як категорії національного життя»). Складається враження, що стаття почасти спровокована журналом «Вестник Русского Христианского Движения» (ч. 97) і вміщеними в ньому статтями, автори яких твердять, що Росія мусить каятися перед іншими народами за заподіяні їм кривди. Солженіцин згоден, що всім народам є за що каятися перед сусідами, але саме так, як він вважає, а не інакше. Ті автори (зацитуємо їх за Солженіциним) переконані, що «переборення національної месіянської спокуси — першочергове завдання Росії...», що «російська ідея є головним змістом більшовизму...», що «більшовизм є органічним породженням російського життя...» і т. д. Признаємося, ми цілковито поділяємо ці думки, але Солженіцин — ні. Цих вад він на карб Росії не кладе, вважаючи навіть, що й за советського часу вона шкодила собі більше, ніж іншим, і ця обставина до якоїсь міри звільняє її від каяття.

Проте, як уже всім каятися, Солженіцин не від того, що за щось слід каятися й Росії. Зокрема от перед Польщею: за три поділи її, за придушення повстань 1830 і 1863 років, за русифікацію, за небажання в 20 віці дати Польщі самостійність; врешті, за двозначну поведінку російського керівництва в 1914-16 роках. Ми сумлінно перерахували все. Але тут таки в Солженіцина додається абзац:

«Але зате: скільки ж і звучало з російського боку каяття, починаючи від Герцена, і яке ж єдине було співчуття полякам від усього російського освіченого суспільства, так що в колах Прогресивного бльоку польська незалежність не вважалася меншою метою війни, ніж сама російська перемога» (стор. 138).

Отже, за те все ніби вже каяття й відпадає. Я був би необ'єктивний, якби не навів оцієї цитати в цілості про заповідяне полякам в останній війні, і тут проситиму в читача пробачення за великі цитати, без яких годі було б обійтися. Ось цитата:

«Коли ж за найновіші події таке каяття в Росії не прозвучало, то лише з уваги на обставини нашого пригноблення, а пам'ятають усі, ще будуть нагоди назвати вголос: високошляхетний удар у спину 17. вересня 1939 року Польщі, що конала; і знищення цвіту Польщі в наших таборах; і окремо Катинь; і зловтішне холодне наше стояння на березі Висли у серпні 1944 року, спостереження в біноклі, як на тому березі Гітлер давить повстання національних сил — щоб їм не підвестися, а ст ми знайдемо, з кого поставити уряд (я був там поруч і говорю впевнено: при динаміці нашого тодішнього руху форсування Висли не становило нам труднощів, а змінило б долю Варшави).»

Я ще раз прошу вибачення за довгі цитати, але безсилий так соковито й кольсритно віддати, як у Солженіцина, і тому тут ще будуть довгі цитати — якого зла поляки нарobili Росії:

«За попередніх віків квітуча, сильна, само впевнена Польща не коротше в часі і не слабі-

ще завойовувала і гнобила нас (14-16 віки — Галицьку Русь, Подолію. У 1569 році за Люблінською унією приєднання Підляшшя, Волині, України. У 16 віці — похід на Русь Стефана Баторія, облога Пскова. У кінці 16 віку придушення козацького повстання Наливайка. На початку 17 — війна Сігізмунда III, два самозванці на російський престол, захоплення Смоленську, тимчасове захоплення Москви; похід Володислава IV. У ту ж мить поляки ледве не лишили нас національної незалежності, глибина тієї небезпеки була для нас не слабша від татарської навали, бо ж поляки зазіхали на православіє. Й у себе всередині систематично гнобили його, заганяли в унію. У середині 17 — придушення селянського повстання під Гуманню). І що ж, прокотилася хвиля співчуття в польському освіченому суспільстві, хвиля каяття в польській літературі? Ніколи ніякої. Навіть аріяни, наставлені проти всіх війн взагалі, нічого такого не висловили проти підкорення України і Білорусі. За нашої Руїни («Смутное Время») східня експансія Польщі польським суспільством сприймалася як нормальна і навіть гідна хвали політика. Поляки уявлялися самі собі — вибраним Божим народом, бастионом християнства, з завданням поширити справжнє християнство на „півпоган”-православних, на дику Московію, і бути носіями університетської ренесансової культури. І коли у другій половині 18 віку Польща зазнала занепаду, потім і після поділів її, публічно висловлювано міркування про це, жалі, вони мали характер державно-політичний, але ніяк не етичний.»⁶⁾

Терпіння, читачу, коментар буде далі, бо для повноти образу потрібна ще й оця цитата:

«Але, може, польське каяття виявилось у ділах? Понад століття зазнавши гіркоти розділеного стану, ось Польща дістає за Версальським миром незалежність і немалу територію (знову коштом України і Білорусі). Перша зовнішня дія її — в 1920 році напасти на Советську Росію — напасти енергійно, взяти Київ і ма-

ти за мету вийти до Чорного моря. У нас у школах учать (щоб було страшніше), що це був „Третій похід Антанти” і що Польща координувалася з білими генералами, щоб відновити царат. Дурниця, це була **самостійна** дія Польщі, що переcheкала розгром усіх білих сил, щоб не бути з ними в мимовільному союзі, а самостійно грабувати й шматувати Росію в її найбільш розтерзану годину. Ця мета Польщі не зовсім удалася (але контрибуцію з СРСР узято). Тоді друга зовнішня дія її, 1921 року: незаконне відібрання Вільни зі всією областю від слабої Литви. І ніяка Ліга Націй, ніякі заклики й умовляння не вплинули: так і протримала Польща захоплений шматок аж до свого падіння. Хто пам’ятає її національне каяття у зв’язку з цим? (До речі, сталися агресії від соціаліста Пілсудського, учасника спільного процесу з Олександром Ульяновим). На українських і білоруських землях, захоплених за договором 1921 року, велася неухильна польонізація, по-польському звучали навіть проповіді і викладання закону Божого. І горезвісного 1937 року (!) по той бік кордону теж валили православні церкви (понад сто, серед них — і варшавський собор), заарештовували священиків і мирян (стор. 140-141).

Отож, хід думки такий: ми, росіяни, хоч і чинили кривду полякам, зате й покаялися широ (може, полякам від цього легше?), а як і ні, то під советським гнітом не мали як. А вони завдали нам, **росіянам**, куди більше кривди — і не каються. Я підкреслюю, що кривда діялася нам — **росіянам**.»

А як же бути з нами, **українцями**? Нас тут наче б і зовсім немає. І як же воно, що вже в 14 віці Галицька Русь і Подолія були Росією? Це за триста років до Богдана?

Таж у тому, що Солженіцин так сумлінно вирахував на карб польських злочинів, Росії тільки й те стосується, що «два самозванці на російський престол» та «тимчасове захоплення Москви», а вся решта мала б належати до поражунків українців і білорусів з поляками. До чо-

го ж тут Росія і повстання Наливайка у 16 віці і вся решта аж до придушення селянського повстання під Гуманню у 18 віці? І в унію поляки заганяли росіян?

Як це розтлумачити? Дуже просто: України не було (і в 14 віці теж!) — була Росія. Та й у двадцятому віці немає. У 1920 році поляки напали на «Советскую Россию», прийшли «грабити и кромсать Россию». І за польонізацію українських і білоруських областей у 1921-39 роках треба каятися полякам перед... росіянами. Цікаво, що поляки на це?

Лишилося одне не з'ясоване питання. Розсудив гарно Солженіцин: кому й перед ким посусідськи каятися. А не сказав: чи є кому каятися за русифікацію України останніх 40 літ?

Але пощо ці коментарі. Ліпше, читачу, повернися і перечитай ці дві великі цитати ще раз.

Аж тут ми дійшли до Шафаревича. Одна його стаття називається «Обособление или сближение?» («Відокремлення чи зближення?»). Як росіянин ставить таке питання, то ми вже наперед знаємо його відповідь: зближення! Так що можна б і не вдаватися в дальшу розмову. Тільки ж Шафаревичева аргументація рішуче варта окремого розгляду.

Тут я мушу сказати, що, при однаковості їх поглядів, між Солженіцином і Шафаревичем є істотна різниця. І хоч для нас від цього не легше — занотувати її належить. Солженіцин — людина-велетень, моноліт, такий не може фальшивити, і як щоразу буває з геніями, великість в одному не заважає їм бути наївними дітьми в іншому. Отож, коли він говорить так, наче б українців і зовсім немає (не спростовуйте: я знаю, що він слово українці вживає, але в іншому розумінні: як різновид росіян), то в щирому переконанні, від засліплення великоросійською ідеєю. Як дальтоніст не розрізнить червоного від зеленого, так для Солженіцина і українці й росіяни — всі однаково любі діти великої Росії. Щождо Шафаревича, то від усієї аргументації відгонить демагогією.

Хід його думки в названій статті такий. Доки була царська імперія, національне почуття неросійських меншин було приспане. У наслідок зруйнування імперії пробуджений національний сепаратизм виповнив вакуум, «який витворився в душах знищенням почуття загальноімперської єдності, високої об'єднуючої мети» (sic!). Це вже мова великодержавного шовініста, гідного нащадка Хом'якова, Каткова і Достоевського.

Далі, на його думку, було так, що за перших років советського режиму був дискримінований російський народ, коштом якого плекалися «тенденції до відокремлення» неросійських націй, коли ж ці тенденції розвинулися до «нетерпимого, радикального націоналізму», цей останній вступив у конфлікт з тією силою, яка його виплекала: з соціалістичною ідеологією.

У цій фальшивій софістиці все навиворіт. Насправді сепаратизм неросійських націй виявився найсильніше ще перед запануванням соціалістичної ідеології: коли, по поваленні царату, пригноблені Росією народи здобули самостійність — одні назавжди, інші тимчасово. Советська Росія придушила останніх силою. Але й злякавшись потужности цього руху, пішла йому на поступки. Обдурила його. І далі, всупереч софістиці Шафаревича, советський режим не плекав місцевого (як тоді говорили) націоналізму, а гнобив його, поступово зводячи нанівець пороблені йому поступки, а вже з початку 1930-х років перейшов до посиленої русифікації.

Погодимось з Шафаревичем, що на початках советчини великодержавний шовінізм росіян був оголошений «головною небезпекою» в партії, але не за згодою російської частини РКП(б), а всупереч їй, під тиском переважаючої більшості інших національностей, та й лише на словах. На ділі ось як характеризував ситуацію на той час (1923) український більшовик Микола Скрипник на партійній нараді в Москві, кажучи, що треба «поставити як основне, таке зав-

дання партії — подолати ще й досі не переможене великодержавництво, цю потвору 'сблуду, величезну, сторогу й гавкучу'. Вона живе, й віку їй не меншає на території цілого Союзу РСР».⁷⁾

Зрештою, теза про великодержавний шовінізм як «головну небезпеку» і на словах протрималася лише до XVII з'їзду ВКП(б) на початку 1934 року, на якому Сталін відкликав її, оголосивши «головною небезпекою» український націоналізм.

Насправді ж від самого початку соціалістичний інтернаціоналізм у сутичці з великодержавною імперською ідеєю зазнав поразки. З їхнього схрещення виник сгидний гібрид у вигляді советської імперії з її витворами на подоби «нової якості» — «радянського народу». Щось ніби понаднаціональне. Але цією термінологією можна дурити хіба малих дітей: під шапкою «радянський народ» криється російська нація, що ковтає всіх інших. Та й не дуже криється, коли в усіх містах поза РРФСР (і в столицях національних республік) немає жодної національної школи, самі російські.

А дехто з авторів «Из-под глыб» квилить, ніби націоналісти їх так утіснили, що попередименоували навіть вулиці в Москві. Що ті вулиці! Ми й слова вже не кажемо, що університетові в Харкові надано ім'я україножера М. Горького, та ще й велено шанувати його, як великого приятеля українського народу. Нам ще в 1929-33 роках виморено голодом цвіт українського селянства (де в Росії був такий голод? Хоч Шафаревич має сміливість твердити, що був). так що й досі не підрахуємо своїх утрат: тодішня американська преса клала число жертв голоду на Україні до 6 мільйонів. Та тоді ж таки і згодом 1934 року вистріляно українську інтелігенцію, поки в Москві задоволялися перейменуванням вулиць. Щойно ежовщина була спільна для всіх.

Ми згодні з твердженням Шафаревича, що росіяни в імперії живуть не ліпше від інших національностей. Але аж ніяк не можемо пого-

дитися, щоб з констатації цього факту робити висновок, ніби цього «приємного» почуття має вистачати, щоб лишатися всім іншим під російським національним гнітом.

На цій самій фальшивій логіці побудоване також твердження, що російський народ не несе відповідальності за національну дискримінацію і русифікацію інших народів. Так просто поставлена теза формально ніби правильна, але суттю — демагогічна. Звичайно, кожен росіянин зокрема, наприклад, якийсь тверяк, може бути не те що не винен, а й не мати жодного уявлення про існування національної проблеми в СР-СР. Та коли його посилають псрядком «братньої допомоги» (це практикується навмисне) на якусь українську будову, він привикає вимагати (так діє механіка імперії), щоб навколо нього говорили на «общепонятном» і дали його дітям російську школу. За тією самою механікою, українець, переселений у Росію, має переходити на російську мову і посилати дітей до російської школи. Жодної української школи поза межами УРСР немає, а українців там до десяти мільйонів. Те саме з Білоруссю й усіма іншими націями. Що персонально кожен росіянин може бути не винен у цьому, це важливо констатувати лише на те, що безглузда й сліпа була б ненависть до кожного росіянина тільки тому, що він росіянин, але це не може бути аргументом на те, щоб і далі лишатися в «братерстві», в якому Росія поїдає інші нації.

Улюблений аргумент російських великодержавників, до якого вдається і Шафаревич: доводити, що малі народи завжди наражені на небезпеку втратити свою самостійність під ударом зовнішньої агресії. Тут підозріле вже те, що самі малі народи чомусь не бояться цього, а їхні інтереси дорожчі від власних ідеологам великої Росії.

Та й ще не все: що таке малі народи? Коли тепер Об'єднані Нації і світова громадська думка респектують волю кожного африканського племені, що заявляє своє право на самостій-

ність, то чому росіяни сумарно зараховують до «малих» і Україну? Тут вони одностайні, незалежно від кольору. Солженіцин твердить, що Росія (у нього те, що й СРСР) утратила за доби советчини сімдесят мільйонів населення. З цього числа добрих двадцять мільйонів припадає на Україну. Якби нас у 1917-20 роках не завоювали більшовики (з допомогою царських офіцерів, до речі) і ми лишилися «малими», то були б тепер 50-60-мільйоновою нацією і ділили б з Францією й Італією третє, четверте і п'яте місце на європейському континенті.

Але Шафаревич іде значно далі від інших великодержавників, що й дає нам підставу назвати його логіку демагогічною. У своєму великодержавному нарцисизмі він і не помітив, як уклепався: сказав у голос таке, що протверезило б навіть і тих, хто слухав би його, розвішавши вуха. Зійшовши на тему, що «співробітництво різних народів породжує культуру, якісно вищу, ніж міг би створити один з них» (стор. 109), він доходить висновку, що геній (знову ж таки «малого» народу) «досягає загальнолюдського значення» тільки через причетність до могутнішої спорідненої культури. Прикладом на це є Гоголь. «Хоч і який грандіозний його геній, — продовжує Шафаревич, — думаю, що він не зміг би розкритися в такій глибині, досягнути аж самого вершка людських можливостей, якби не був збагачений російською культурою» (стор. 110).

Отож, не лише генії рівних нам за величиною націй (як Франція чи Італія), а й таких малих, як скандинавські, чомусь обходяться без «світла» російської культури, а нам «ніззя». І треба, мабуть, нам не нарікати, а радіти, що були колонією Росії і тим робом Гоголь вийшов у російські письменники. Припускаємо, що так само «тішаться» вірмени з того, що Хачатурян пішов на Захід як російський композитор, бо якби лишився вірменином, — балет «Гаяне» звучав би геть глухіше.

Шафаревичеві належить подяка за відкриття

нової сторінки в шевченкознавстві, висловлене ляпідарно однією фразою:

«Такий напрям (як у Гоголя: до «світла» російської культури — І. К.) можна помітити і в поглядах Шевченка, про це свідчить його російська проза, бажання бути також і російським письменником» (стор. 110).

Це достоту могло бути списане з офіційних радянських підручників. Але, мабуть, досить про Шафаревича. Усе це ті самі, без кінця повторювані, аргументи з їхнього боку і контраргументи — з нашого. Шафаревич вартий уваги лише тому, що це голос російського руху опору. І занадто вже одвертий, багатющий на висновки. От, наприклад, вихідна теза його статті «Обособление или сближение»:

«Не раз уже — і не одному мені — доводилося чути в наших середньоазійських містах вигук: „ось китайці прийдуть, вони вам покажуть!“ Говорять це звичайно не зовсім культурні люди, які не можуть не знати, що для них буде означати прихід китайців, хоча б на прикладі киргизів, які відбулися ще щасливо — пограбовані і вигнані з Китаю. (Про тибетців, наприклад, радіо повідомило, що їх піддають масовій кастрації.) Знають — і тим не менше, говорять» (стор. 97).

Хтозна, як тут з «високою етичною напругою», коли за нею неправдо прихована антропфагія: не маєте іншого вибору, як лишитися з нами, ми вас не каструваних. . .

Тепер уже таки останнє з Шафаревичем. Його аргумент, що всі й далі мусимо триматися разом, бо ми «злютовані спільною історією», — лишимо на боці і не будемо вдаватися в подробиці: що то за історія. А от продовження цього аргументу наведе нас власне на відповідь на поставлене в заголовку питання: з-під яких брил? Продовжуючи про спільну історію, Шафаревич пропонує зберегти цілість імперії для оцієї великої місії:

«Ми зараз спроможні побачити і сказати світові те, на що ніхто інший не спроможний. У

цьому я бачу історичну місію тих народів, які населяли Росію, а зараз — Радянський Союз. Вони можуть указати вихід із лябіринту, в якому сьогодні заблудилося людство» (стор. 108).

Це нагадало нам дослівно так само сказане іншим російським автором. І дивна ця схожість, якщо зважити, що між одним і другим пролягає ціле століття. Цитую:

«Чи ж їм, гордим (європейцям — І. К.), вченим і сильним, зрозуміти і припустити бодай би в фантазії, що Росія призначена і створена, може бути, для їхнього ж рятунку і що тільки вона, може бути, вимовить це слово рятунку.»

Не буду інтригувати читача: це з «Дневника писателя» Ф. Достоевського за квітень 1877 року.⁵)

Як походити по сторінках «Из-под глыб», спостережемо дивовижне явище: хоч ціле століття, що пролягає між «Дневником писателя» і цим збірником, спростовує всі політичні концепції Достоевського, автори нашого збірника достоту багато в чому пішли у його слід.

Геніальний письменник, Достоевський у своїх історіософічних концепціях був речником найчорнішого російського слов'янофільства, що вибувало напередодні і під час російсько-турецької війни 1877-78 років.

У тому ж щоденнику за липень-серпень 1877 Достоевський висловив свою слов'янофільську profession de foi:

«Я багато в чому переконань чисто слов'янофільських, хоч, можливо, і не цілком слов'янофіль. Слов'янофілів до цього часу розуміють різно. Для одних, навіть і тепер, слов'янофільство, як і в давнину, наприклад, для Белінського, означає лише квас і редьку. Белінський дійсно далі не заходив у розумінні слов'янофільства. Для інших (і, зауважмо, для дуже багатьох, ледве не для більшості навіть самих слов'янофілів) слов'янофільство означає прагнення до звільнення й об'єднання всіх слов'ян під верховною рукою Росії — рукою, яка може бути навіть і не суворо політичною. І, нарешті, для

третіх слов'янофільство, крім цього об'єднання слов'ян під рукою Росії, означає і включає в собі духовий союз усіх віруючих у те, що велика наша Росія, на чолі об'єднаних слов'ян, скаже усьому світові, усьому європейському людству і цивілізації його своє нове, здорове і нечуване в світі слово. Слово це буде сказане на благо і воістину для об'єднання всього людства новим, братнім, всесвітнім союзом, початки якого лежать у генії слов'ян, а переважно в душі великого народу російського, що так довго страждав, так багато віків був засуджений на мовчанку, але завжди містив у собі великі сили для майбутнього роз'яснення і розв'язання багатьох гірких і найвирішальніших непорозумінь західноєвропейської цивілізації. От саме до цього гурту переконаних і віруючих належу й я.»⁹)

Надто довга ця цитата, але годі було її переривати чи скорочувати. З уяви про таку духову перевагу Росії над Заходом зневажливе ставлення до європейської цивілізації: переконання, що Європа — гниле цвинтарище; католицизм — гірший атеїзм; і він же, католицизм, ніби породив соціалізм і т. д. Цитати можна було б наводити без кінця, але все це занадто добре відоме.

Послідовно за Достоевським ідуть і автори «Из-под глыб». Пригадайте апологію слов'янофільства в «Листі вождям Радянського Союзу» Солженіцина і там таки і в «Из-под глыб» не тільки його, а й інших, упередження проти всього західного, намість якого пропонується щось своє, специфічно російське, хай і не так категорично висловлене, як у Достоевського, але суттю те саме.

Така ж дивовижна збіжність поглядів і на те, що Захід захланний, а Росія, мовляв, з якогось «ідеалізму» діяла на добро людству і на шкоду сама собі. Після Достоевського було досить прикладів російської агресії, але однак — Солженіцин і його послідовники твердо стоять на його тезах. Порівняймо.

Достоевський:

«Справді бо, в Європі кричать про „російські загарбання і російський підступ”, щоб налякати свій натовп, а самі крикуни аж ніяк тому не вірять, та й ніколи не вірили. Навпаки, їх бентежить тепер і лякає в образі Росії скорше щось правдиве, щось занадто вже безкорисне, чесне, що гидує і захопленням і взятком. Вони прочувують, що підкупити її неможливо і ніякою політичною вигодою не зтягнути її в корисливе чи насильницьке діло. . . До речі, цей погляд на непідкупність зовнішньої політики Росії і на вічне служіння її загальнолюдським інтересам навіть на шкоду собі, виправдується історією, і на це особливо треба б звернути увагу. У цьому наша особливість порівняно з усією Європою.»¹⁰⁾

Солженіцин:

«. . . Навіть вигравши велику європейську війну проти Наполеона, вона (Росія — І. К.) ніяк не поширила своєї влади на Східню Європу. Вона бралася придушувати угорську революцію — на користь Габсбургів, забезпечувала пруський тил у 1866 і 1870, нічого за це не взявши, тобто безкорисно підносила німецькі держави. Навпаки, саму її вони ж уплутали в балканські й турецькі війни, вона програвала і при вельтенських ресурсах і замахом так ніколи й не здійснила мрії своїх керівних кіл про протоки, хоча ж і в останню погибельну для неї війну вступила з цією головною метою. Росія часто виявлялася виконавцем чужих завдань, зовсім не своїх. Безліч промахів її зовнішньої політики ставалося від браку практичного розрахунку на верхах, від бюрократичної незграбної дипломатії, — але почасти, очевидно, й від деякої частки ідеалізму в уявленнях керівників, що **заважало їм послідовно здійснювати в житті національний егоїзм**» (підкреслення моє — І. К.).¹¹⁾

І в тон йому Шафаревич:

«Англіїці могли будувати найвільніше в тодішньому світі суспільство, торгуючи неграми і тримаючи в рабстві Індію. Ми цього не можемо (sic!) і довели це хоча б і негативно: хоч і яких

нещастя завдавала Росія іншим народам, своєю вона завжди несла ще більше.»¹²⁾

З такого глибокого переконання — в шляхетності російського духу — ми гарні, Захід підлий — народилася віра в особливу місію Росії, і то не менше, як супроти всього світу, віра фанатична оповита містикією і тим страшна. Зловживу ще востаннє цитатами. Персонаж з роману Достоевського «Беси» Шатов (який, до речі, висловлює погляди автора) френетично вигукує:

«Чи знаєте ви, — почав він (Шатов — І. К.) майже грізно, пригнувшись вперед на стільці, блискаючи поглядом і піднісши перст правої руки вгору перед собою (очевидно, не помічаючи цього сам), — чи знаєте ви, хто тепер на всій землі єдиний народ „богоносець”, що гряде в ім'я нового Бога і кому єдиному дано ключі життя і нового слова. . . Чи знаєте ви, хто цей народ і як йому на ім'я?»¹³⁾

Очевидно, знаємо, хто цей народ: Росія. І ще кількома сторінками далі той самий Шатов:

«Але істина одна, а отже, тільки єдиний із народів і може мати Бога істинного, хоча б інші народи й мали своїх окремих і великих богів. Єдиний народ „богоносець” — це російський народ.»¹⁴⁾

Це 1871 рік. Гадаєте, що через понад сто років уже б так ніяково було висловлюватися? Не поспішайте. Ось Шафаревич:

«Усе людство зайшло зараз у глухий кут, стало очевидним, що цивілізація, заснована на ідеології „прогресу”, доводить до суперечностей, які ця цивілізація не може розв'язати. І здається, що шлях воскресіння Росії той самий, на якому людство може знайти вихід з безвиході, знайти рятунок від безглуздої гонитви індустріального суспільства, культу влади, мороку безвір'я. Ми перші дійшли до точки, звідки видна єдиність цього шляху, від нас залежить стати на нього і показати його іншим. Такою уявляється мені можлива місія Росії, та мета, яка може виправдати її дальше існування.»¹⁵⁾

Тут, врешті, поставимо на цитатах крапку. Бо

можемо дати відповідь на поставлене в заголовку питання: з-під яких брил? Кажуть автори збірника, що з-під брил важкої деспотії советчини. Ми встановили й геологічні формації далеко раніших епох: брили достоевщини. Автори «Из-под глыб» залюбки цитують Достоевського, але не помилімося думкою, що начиталися і повторюють його. Очевидно, й читали, але не від нього дійшли до саме таких думок, а ставши на цих думках, побачили спорідненість душ з Достоевським. Це не гра поняттями, а висновок принципового значення: Солженіцин і його послідовники простягають руку в минуле Достоевському тому, що вони і цей останній творять вузлові пункти на безперервній лінії тривання споконвічної ідеї російського месіянства (пригадайте «Третій Рим»), оповитої фанатичною до містики вірою в божественне призначення Росії врятувати світ. Ця ідея то пригасає, то відроджується з новою напругою, як за Достоевського з нагоди російсько-турецької війни. З властивими для Росії вулканічними струсами вона (ідея) може навіть вироджуватися (як виглядає з поверхні) у свою протилежність: у вигляді, наприклад, соціалістичного інтернаціоналізму, але в підглибному процесі просякає в соціалістичну ідеологію, робить її своєю служкою; тоді всі діаметрально протилежні течії російського суспільства сходяться на одній великодержавній меті, на виправданні імперського мислення. Отак є й тепер.

Саме тому моторошно такі речі читати. Ми не знаємо, яке велике число прихильників цієї течії, але знаємо, що не було досі такого росіянина, який турбувався б не нашими (мовляв, ще й на шкоду собі), а своїми власними інтересами і сказав би нам, націоналам: «Ідіть собі здорові з своїми претенсіями й наріканнями на колоніальне поневолення, влаштовуйтеся, як хочете, з своєю самостійністю. А нам вистачить жлопоту при впрядкуванні своєї Росії. Коли ж переконаєтеся, що самостійно жити гірше, самі прийдете на розмову про братній союз.»

Але, видно, такий росіянин ще не народився, і, читаючи «Из-под глыб», доводиться зміцнюватися в переконанні, що відстоювати самостійність нам, запряженим у російське ярмо, знову доведеться зброєю.

Не поспішайте обвинувачувати автора в кровожерності. Це сказав не я; думка про неминучість застосування зброї зформувалася під «високою етичною температурою» збірника «Из-под глыб» і в інших висловлюваннях тих таки авторів.

Читаємо у Шафаревича на сторінці 113:

«...У добу руїни **клясова** ненависть, ймовірно, не зможе стати тим сірником, який підпалить наш дім. Але **національна** — цілковито може. З підземних поштовхів, які чути тепер, можна судити, якою руїницькою силою вона здібна стати, вирвавшись назовні. Наївно думати, що хтось зуміє ввести цю стихію в бажані для нього рамки — сили злоби і насильства підлягають своїм власним законам і завжди пожирають тих, хто їх розв'язав.»

І Солженіцин у стокгольмському інтерв'ю з нагоди одержання нагороди Нобеля на питання журналіста, чому він відкидає західну демократію, відповів, що вона негодяця для Росії. На випадок зміни режиму Росії потрібна сильна влада: інакше неминуча «міжнаціональна війна».

З чого б «міжнаціональній війні» постати? Гадаєте, хтось (і Солженіцин з Шафаревичем у тому числі) може припустити, щоб вірмени чи білоруси пішли завойовувати Росію? Такий намір був би ідіотичним безглуздям навіть для найбільшої республіки — України. Якщо може хтось розпалити «міжнаціональну війну», то це зробить сама Росія проти тих, хто захоче національної самостійності. Як і було в 1917-20 рр.

*

Я перечитав усе, що написав Солженіцин, від «Одного дня Івана Денисовича» (що його тоді ж і переклав на українську мову) до останніх його виступів у пресі; схилиюся в пошані перед його

генієм обличителя, вважаючи, що й у великих літературах такі появляються, можливо, раз на сто років. І саме з пошани до нього наслідуюся, ставлячи всі крапки над і, висловитися проти його політичних концепцій, з якими не можу погодитися. Слушно сказав з цього приводу М. Михайлов, що Солженіцина-письменника треба відрізнати від Солженіцина-політичного мислителя. Зрештою, я тут лише ступаю в добрий слід Солженіцина, наслідуючи його: і він непримиренний навіть до своїх друзів у випадках розходження з ними. Приклад на це — його дискусії з Сахаровим.

¹)Ф. М. Достоевский, «Собрание сочинений», т. VII, «Бесы», Москва, 1957, стор. 422-423.

²)Там само, стор. 436-437.

³)Там само, стор. 421-422.

⁴)Див. «Сучасність», 1974, ч. 7-8, стор. 196.

⁵)«Из-под глыб», стор. 14.

⁶)«Из-под глыб», стор. 139-140.

⁷) Микола Скрипник, «Статті й промови», т. II, ч. 2, Харків, 1931, стор. 18.

⁸) Цитую за «Сочинения Ф. М. Достоевского», издание 7-е, т. XI, СПб, 1906, стор. 112.

⁹) Там само, стор. 226-227.

¹⁰) Там само, стор. 51.

¹¹) Див. «Сучасність», 1974, ч. 7-8, стор. 183-184.

¹²) «Из-под глыб», стор. 275.

¹³) Ф. М. Достоевский, «Собрание сочинений», т. VII, Москва, 1957, стор. 261-262.

¹⁴) Там само, стор. 267.

¹⁵) «Из-под глыб», стор. 275-276.

Василь І. ГРИШКО

Солженіцин, Сахаров, Медведєв — і українська альтернатива для народів СРСР

Доповідь, виголошена на студійному семінарі
КУВПД в м. Ньюарк у США 27. квітня 1974 р.

I

Три напрями думання серед російської опозиції в СРСР щодо національної проблеми

1. ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТРЬОХ РОСІЙСЬКИХ НАПРЯМІВ

Солженіцин, Сахаров, Медведєв — це ті троє найвідоміших імен, які нині вже стають узагальненням трьох основних напрямів ідейно-політичного думання серед опозиційних кіл домінуючої в СРСР нації — росіян.

Становище російського фактора в різнонаціональному комплексі СРСР безперечно є ключовим, а речники російських опозиційних сил у Радянському Союзі звичайно виступають у ролі речників опозиції всіх народів СРСР взагалі. Тому для нас особливо важливим є з'ясувати: що ж являють собою погляди цих трьох названих виразників основних різновидів російської опозиції в СРСР щодо тих справ, які стосуються найважливішої для нас проблеми, а саме — національно-політичної проблеми народів СРСР? Адже це передусім комплексна проблема розв'язання суперечностей цих народів з російським.

А зокрема ж нам ідеться тут про наявні, в узагальнених цими трьома іменами напрямках російської політичної думки, шукання шляху позитивного рішення цієї проблеми, що ставить нас, українців, перед актуальним питанням: яку ж українську альтернативу для народів СРСР висувують речники різних опозиційних сил України всередині СРСР та в якому взаємному стосункові є російські й українські шукання позитивного рішення, хоч і з двох протилежних боків, зрештою спільної «проклятої проблеми»?

Треба ствердити відразу ж: ті три напрями російського ідейно-політичного думання, що їх узагальненням нині стають імена Солженіцина, Сахарова й Медведєва, найбільш точно відповідають таким трьом умовним окресленням їх, як — **консервативно-націоналістичний, прогресивно-демократичний і демократизаційно-соціалістичний**. Розглянемо ж ці напрями спочатку кожен окремо, потім — у зіставленні їх один з одним, а відтак — з українського погляду, на тлі тих даних, які можна вважати за наявні чи потенційні підстави для розмови про українську альтернативу.

2. СОЛЖЕНІЦІНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Російський консервативний націоналізм солженіцинського напрямку ні в якому разі не можна змішувати з великодержавним (тобто — імперіялістичним) націоналізмом, а тим більше — з шовінізмом, що їх Солженіцин досить виразно заперечує. При цьому також треба мати на увазі, що консервативний націоналізм Солженіцина не є висловом якоїсь конкретно окресленої течії, що втілена в певне політичне середовище, хоч і є серед росіян в СРСР кола людей більш і менш подібних до солженіцинських поглядів. Маю тут на увазі, звичайно, не сукупність усіх філософсько-світоглядових поглядів Солженіцина, що мають чимало специфічних елементів ідеалістичного проповідництва видатного письменника-мислителя. Маю на увазі лише загальне спряму-

вання тих поглядів, які висловлені в його «Листі до вождів Радянського Союзу», що є, зрештою, формою звернення до відповідально думаючих росіян взагалі, а не до самих тих, що їх наявність у сучасному керівництві СРСР логічно припускає Солженіцин.

Основне в солженіцинській версії російського консервативного націоналізму є те, що його вихідні позиції не войовничо-наступальні, а суто оборонні. Їх джерелом є, можливо ясновидницько-пророча, тривога письменника мислителя з приводу двох найбільших, на його думку, небезпек для російського народу в найближчому майбутньому: поперше можливої війни з Китаєм; а подруге — можливих катастрофальних наслідків наслідування в найгіршому варіанті нездорових тенденцій західної індустріально-технічної цивілізації, з її перспективою самознищення через позбавлений здорового глузду прискорений технологічний прогрес.

А в самій Росії, що її формою державно-політичного життя нині є Радянський Союз, перед лицем цих двох небезпек Солженіцин бачить одну, всеохопну й визначальну для всіх інших, внутрішню слабкість: вона полягає в тому, що все життя в державі паралізує мертвотна догматична ідеологія марксизму-ленінізму, якою керуються в усьому сучасні керівники СРСР. Саме панівне становище цієї ідеології, як своєрідної державної релігії, догмам якої підлегли передусім радянські керівники в особі єдиновладного керівництва урядової компартії — це, на думку Солженіцина, головне джерело тієї тоталітарно-терористичної системи, тиранія якої нині спотворила й частково вже знищила живе життя — духове й матеріальне — підданців влади компартії, зокрема ж — російського народу, що його долею найперше й найбільше боліє Солженіцин. І от, вважаючи, що майбутнє Росії залежить передусім від того, чи позбудеться вона цієї ідеологічно-партійної тиранії, але припускаючи, що й серед сучасних керівників СРСР є щирі «передусім росіяни», не бай-

дуже до національного майбутнього Росії, Солженіцин звертається до них із закликом — відкинути пута догматичної ідеології та стати на шлях чисто російського національного мислення, дбаючи виключно за російські національні інтереси.

А це означає переключення уваги й зусиль із зовнішніх інтересів і завдань, на виключно внутрішній розвиток Росії в межах самої сучасної Російської Федерації — з перенесенням центру уваги й зусиль на її неосвоєний досі Північний Схід; щоб таким чином одночасно забезпечити втримання, відкритих тепер для китайських претензій, просторів і розбудувати на них оновлену Росію на засадах розумно обмеженого розвитку національно зорієнтованої економіки за власною російською, а не запозиченою з Заходу, моделлю.

Оскільки ж це вимагатиме зречення з імперіяльних і інтернаціональних амбіцій, то Солженіцин пропонує піти й на це, відмовившись від підлеглих Росії країн, включно з відмовою від утримування силою національних республік на Заході і Півдні СРСР.

3. ВІДМОВА ВІД ІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ АМБІЦІЙ

За цим проектом своєрідного національного самовизначення й оновлення Росії, Солженіцин передбачає відповідний російським традиціям авторитарний лад у формі справжньої **радянської** влади, але без ідеологічного проводу компартії та на базі православно-християнської релігійної моралі. Та цей аспект поглядів Солженіцина, маючи суто внутрішній російський характер, нас мало обходить, і його спірні моменти залишімо для дискусії серед самих росіян.

Для нас головне те, що цей солженіцинський варіант російського консервативного націоналізму по суті відповідає й національно-політичним інтересам народів тих національних республік СРСР, які прагнуть відокремитися від

Росії. А це є саме те прагнення, яке визначає обличчя сучасного національно-опозиційного руху в Україні; і тільки від сили цього прагнення залежить, чи воно здійсниться, якщо б Росія справді переключилася на чисто національні рейки свого державного життя, відкривши тим можливість українцям самим вирішити свою національну долю.

Тому для нас, не зважаючи на певні суперечності й можливі сумніви щодо послідовності й реалістичності солженіцинського проекту чи навіть щодо самого ставлення Солженіцина до України, важливим є ствердити, що загалом його національно-політична позиція є неімперіялістична, не великодержавно-шовіністична, а навпаки — протилежна їм. А ця позиція сформульована Солженіциним хоча б ось у таких місцях у його «Листі до вождів Радянського Союзу»:

«Нам (росіянам) треба вилікувати свої рани, врятувати своє національне тіло і свій національний дух. Вистачало б лише нам наших сил, розуму й серця на влаштування нашої власної хати. . . Отож — наш вихід один: чим швидше, тим більш рятівно — перенести центр (нашої) уваги й центр нашої діяльності (центр розселення, центр молодечих шукань) із далеких континентів, і навіть із Європи, і навіть із півдня нашої країни — на її Північний Схід. Звичайно, таке перенесення рано чи пізно мусить довести до того, щоб ми зняли свою опіку зі Східної Європи. Також не може бути й мови про насильне утримування в межах нашої країни будь-якої окраїнної нації. . . Потреби **внутрішнього** розвитку незрівняно важливіші для нас, як народу, ніж потреби **зовнішнього** поширення сили. Вся світова історія показує, що народи, які створили імперії, завжди зазнавали духових втрат. Цілі великої імперії і моральне здоров'я народу несумісні. І ми не сміємо вигадувати інтернаціональні завдання й платити за них, поки наш народ перебуває в такій мораль-

ній руїні та поки ми вважаємо себе за його синів».

Так виглядає солженіцинський напрям російського консервативного націоналізму. Зараз серед російського суспільства в СРСР, як також серед російської новішої еміграції звідти, розгортається досить поважна дискусія навколо висловлених Солженіциним поглядів, з якої ще не ясно, який саме засяг впливу цих поглядів серед росіян, зокрема ж у національному питанні. Покищо ж найважливішим у цій дискусії є виступ академіка Андрія Сахарова, речника й чоловічої особи найчисленнішого й найактивнішого середовища переважно науково-технічної інтелігенції.

4. САХАРОВСЬКИЙ ПРОГРЕСИВНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ НАПРЯМ

Він досить чітко висловив свою позицію — критичну щодо солженіцинського консервативного націоналізму, але позитивну щодо його антиімперіалістичного та децентралістичного наставлення до народів національних республік СРСР. Це, зрештою, відома сахаровська прогресивно-демократична позиція, яку при нагоді критики Солженіцинового «Листа до вождів Радянського Союзу» ще більш увиразнено. Зрозуміло, що для Сахарова, як росіянина, найбільш залежить на критиці тієї частини програми Солженіцина, що стосується проектування майбутнього національної Росії, та де мова йде про непридатність для Росії демократії західного, типу, бо вона, мовляв, не має підстав у сучасній свідомості й психіці, як також в історичній традиції росіян.

Очевидно, Сахаров відкидає це твердження, заявляючи: «демократичний шлях найсприятливіший для розвитку кожного народу», бо «лише в умовах демократичного ладу може виробитися здоровий народний характер, здібний до розумного життя в щодалі більш ускладненому сучасному світі».

Так само Сахаров відкидає, як «помилкову» Солженіцинову тенденцію до відгородження Росії від Заходу на підставі негативно-песимістичної оцінки перспектив, перенесеного в Росію звідти, науково-технічного прогресу. Навпаки, як світового масштабу вчений, Сахаров підкреслює загальносвітовий характер кризи сучасної технологічної цивілізації, вихід з якої лежить лише на шляху розвитку міжнародної співпраці в світовому масштабі, бо цього вимагає взаємозалежність усіх народів. І лихо для народів СР-СР він вбачає передусім в ізоляції від зовнішнього світу, що спричинена політикою сучасного радянського керівництва, яке стоїть, власне, на позиціях російського великодержавного націоналізму та шовіністичного ізоляціонізму.

Саме розглядаючи сучасний тоталітарний режим в СРСР як ідеологічно безпринципний режим, що використовує в своїх інтересах російський великодержавний націоналізм, Сахаров з підозрінням ставиться й до російського консервативного націоналізму Солженіцина, пишучи про це так:

«Чи є в його пропозиціях (радянським керівникам) щось таке, що є новим для них і разом з тим сприйнятне для них? Великоросійський націоналізм, ентузіазм освоєння цілини — це все вже використовувалося й використовується... Всі ці паралелі в пропозиціях Солженіцина не тільки разючі, але й мусять насторожувати... Значна частина російського народу й частина керівників країни мають настрої великоросійського націоналізму, які сполучаються в них з боязню потрапити в залежність від Заходу та боязню демократичних перетворень. Потрапивши на такий сприятливий ґрунт, помилки Солженіцина можуть стати небезпечними».

Крім того, Сахаров вважає, що й небезпека війни з Китаєм також перебільшена та що рздмухування так званої «китайської небезпеки» — «це один із елементів політичної гри (радянського) керівництва»; тому, каже він — «переоцінка китайської загрози — погана прислуга

справі демократизації та демілітаризації нашої країни».

Взагалі ж — демократична перебудова та пов'язана з цим децентралізація СРСР по лінії інтересів усіх народів СРСР, що означає також повну реалізацію права національних республік на відокремлення — це одна з основних засад політичної позиції Сахарова. Тому, критикуючи в усьому іншому погляди Солженіцина, висловлені в його «Листі до вождів Радянського Союзу», Сахаров цілком підтримує та навіть спеціально підкреслює свою повну згоду з тими думками цього солженіцинського документу, які полягають у відмові від російських великодержавно-імперіалістичних цілей та так званих «інтернаціоналістичних завдань» — порядком зосередження російських зусиль на своїх внутрішніх проблемах.

Ці думки, резюмуючи зміст пропозицій Солженіцина, Сахаров у своєму відгукові з приводу листа Солженіцина «До вождів Радянського Союзу» виділяє в точках 2-ій — 3-ій, стисло формулюючи їх так: «(точка 2-га) Зосередження зусиль на внутрішніх проблемах. (Точка 3-я) Припинення опіки над Східною Європою. Відмова від насильницького втримування національних республік у складі СРСР».

І з приводу цих точок він далі пише: «Не можна не погодитися з доцільністю пропозицій, що містяться в точках другій, третій. . . Зрештою, в своєму викладі я мимоволі **посилив** наголос на точці **третій** (про відмову від насильницького втримування національних республік у складі СРСР), що здається мені винятково важливим з морального й політичного поглядів».

5. ПОСЛІДОВНИЙ ДЕМОКРАТИЗМ І СПРАВЖНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

Таким чином у Сахарова тезу Солженіцина про відмову від насильницького втримування в одній великодержаві так званих «окраїнних націй» уточнено словами про те, що йдеться са-

ме про всі ті національні республіки, які перебувають у складі СРСР з конституційним правом на вихід із нього.

У зв'язку з цим слід пригадати, що Сахаров ще 1971 року звертався до керівництва Радянського Союзу зі спеціальним меморандумом на ім'я Брежнєва, де в справі союзних національних республік писав ось що:

«Наша країна проголосила право націй на самовизначення аж до відокремлення. Реалізація права на відокремлення в випадку Фінляндії була санкціонована радянським урядом. Право на відокремлення союзних республік проголошено конституцією СРСР. Однак є неясність щодо гарантій права й процедури, що забезпечували б підготову, необхідне обговорення й фактичну реалізацію (цього) права. Фактично (тепер) навіть за обговорення таких питань нерідко переслідують. На мою думку юридичне обговорення (цієї) проблеми та схвалення закону про гарантування права на відокремлення мали б важливе значення, як потвердження антиімперіялістичного та антишовіністичного характеру нашої політики. Здається, тенденції до виходу якоїсь республіки із СРСР не мають масового характеру. З другого ж боку, не підлягає сумніві, що республіка, яка з тих чи інших причин вийде з СРСР мирним конституційним шляхом, цілком збереже свій зв'язок із соціалістичною співдружністю націй. Економічні інтереси й обороноздатність соціалістичного табору в цьому випадку не зазнають шкоди».

Як бачимо, Сахаров — росіянин і безсумнівний російський патріот, виявляє себе також справжнім послідовним демократом, обстоюючи не лише право, але домагаючись і справжнього гарантування можливості практично зреалізувати конституційне право республіки відокремитися від СРСР, тобто — фактично передусім від Росії.

До речі, це те саме домагання, яке звичайно висувають речники української національної опозиції, що, як правило, є також демократич-

ною. Отже Сахаров безсумнівно підтримує змагання української опозиції за здійснення демократичним шляхом конституційного права України на вихід із СРСР.

Характерно, що й аргументація цього домагання тим, що в умовах перебування України всередині країн так званого «соціалістичного табору», вона не втратить свого зв'язку з ним і не завдасть жодної шкоди цілості цього табору, повторюється в Сахарова в стосунку до всіх національних республік СРСР.

Треба також відзначити, що в своїх заувагах з приводу листа Солженіцина «До вождів Радянського Союзу» Сахаров зі своєї позиції російського патріота, але й щирого демократа, виявив себе також справжнім інтернаціоналістом ось у таких заувагах:

«Впадає в вічі, що Солженіцин особливо вирізняє страждання й жертви саме російського народу. . . Але ж ми всі знаємо, що жахи громадянської війни, розкуркулювання, голоду, терору, вітчизняної війни, нечуваних в історії антинародніх жорстоких репресій мільйонів тих, що повернулися з полону, переслідування віруючих, — що все це рівною мірою зачепило як росіян, так і неросійських підданців радянської держави. А такі акції, як насильницька депортація-геноцид, як боротьба з національно-визвольними рухами, пригнічення національної культури — це навіть головним чином «привілей» саме неросіян! . . . Про все це не можна забувати».

Така національно-політична позиція Сахарова: чесна й пряма; достатньо, як для росіянина, об'єктивна; і також, як і в усьому іншому, дійсно прогресивна позиція справжнього демократа й справжнього інтернаціоналіста — в тому правдивому значенні цього слова, що означає, властиво, «між-націоналізм»; отже — у розумінні взаємної співпраці в дружньому співжитті, а не прагнення змішати в одно різні нації.

В такому розумінні цей інтернаціоналізм сахаровського прогресивно-демократичного нап-

ряму не тільки відкриває можливість, але й допомагає використанню можливості народам СР-СР, отже й українцям, самим вирішити свою долю, — про що власне нам і мусить насправді йтися.

6. ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНО-СОЦІАЛІСТИЧНА ПОЗИЦІЯ МЕДВЕДЕВА

Третій напрям російської політичної думки в СРСР, умовно названий тут демократизаційно-соціалістичним, що його репрезентує історик Рой Медведєв — це напрям демократичної опозиції комуністів, недавно виключених (як сам Медведєв) із партії — за відкриті опозиційні виступи й публікації — або ж іще не виключених, які ще не виступають відкрито. Вони переконані марксист-ленінці або ж комуністи-ревізійоністи чехословацького типу 1968 року, які твердо вірять у соціалізм і намагаються виправити його в СРСР від сталінського й післясталінського його звордіння — шляхом його послідовної демократизації — в відповідності, мовляв, із «творчим, а не догматичним, розумінням і розвитком соціалістичної теорії в наш час».

Надзвичайно працюючий і плодотворний автор поширюваних самвидавом історичних і теоретичних праць, Рой Медведєв виклав докладно свою та своїх однодумців позицію в класичній з цього погляду великій праці (написаній 1971 року), що називається «Книга про соціалістичну демократію».

Це власне детально розроблений аналітичний розгляд сучасного стану т.зв. «радянської соціалістичної демократії», а також перегляд усіх опозиційних течій в СРСР, — що стоять за (чи проти) її реформування. В цій праці подано й пропозиції та навіть цілий плян автора щодо того, як саме, на його думку, слід реформувати радянське суспільно-політичне життя, щоб зробити його дійсно соціалістично-демократичним не лише за назвою, а й за суттю.

Щодо національно-політичного аспекту поглядів самого Медведєва, то вони фактично цент-

ралістичні — в дусі лєнінського так званого «демократичного централізму». Одначе, навіть всупереч цьому, він, можна сказати, досить «чесний з собою» в послідовному дотриманні букви й духу своєї теорії соціалістичної демократії, а тому він пропонує деякі такі практичні заходи для правдивої демократизації в національно-політичній ділянці, які в суті речей означають децентралізацію, та навіть відкривають перспективу й для виходу з СРСР тих союзних національних республік, народи яких того справді прагнуть. Ось, наприклад, як ставить справу щодо цього Медведєв:

«В конституції СРСР, як відомо, є спеціальна стаття, в якій проголошено право кожної союзної республіки на самовизначення, аж до цілковитого державного відокремлення від СРСР. Але всяке право мусить передбачати наявність певного механізму для використання цього права. Яким же чином могла б, наприклад, Україна поставити питання про свій вихід із СРСР? Чи досить для цього рішення Ради міністрів України? Чи Верховної Ради Української РСР? Чи треба провести всенародне голосування (референдум)? Ні в конституції СРСР, ні в конституціях союзних республік щодо цього нема ніяких указівок. Та й хто міг би внести на розгляд Верховної Ради Української РСР таке питання, хто міг би проводити агітацію за відокремлення України від Росії, коли досі, цілком усупереч здоровому глуздові й указівкам Леніна, відкритий публичний виступ за відокремлення України від СРСР розглядається в цій республіці як ворожа пропаганда, за яку притягають навіть до карної відповідальности! Цілком очевидно, що коли в конституції СРСР є стаття про право республік на відокремлення від СРСР, то виступ чи агітація за таке відокремлення не може розглядатися як злочин».

«Прийшов час, — пише далі Медведєв, — докладно розробити й обговорити Конституційний Закон про право союзних республік на самовизначення аж до повного державного відокрем-

лення. В такому законі має бути передбачений і певний механізм для реалізації цього права... Ми вважаємо, що найліпшим способом для дотримання цього права було б схвалення такого правила, за яким у кожній республіці один раз на десять років **обов'язковим порядком** (підкреслення Медведева — В. Г.) мусили б проводитися референдуми в питанні збереження даної республіки в складі СРСР. Природньо, що це передбачає дозвіл на території даної республіки цілком вільного обговорення всіх національних проблем і навіть створення течій і груп, які будуть виступати за відокремлення цієї республіки від СРСР (якщо такі знайдуться). Референдум мусить проводитися шляхом таємного голосування та під наглядом спеціальних комісій, складених із представників усіх інших союзних республік. Разом із цим за Верховною Радою кожної республіки мусить бути збережено право проголошувати такий референдум за будь-яких надзвичайних обставин також і до закінчення десятирічного терміну, але не пізніше ніж за рік до референдуму».

«Ми певні, — продовжує Медведев, — що населення всіх союзних республік переважною більшістю буде висловлюватися за збереження цих республік у складі СРСР. І якщо якась одна республіка вийде із СРСР, то, мабуть, і в такому випадку треба зберегти в цій республіці обов'язковість нового референдуму в питанні нового вступу до СРСР. Звичайно, на вимогу народу (республіки) такий новий референдум може бути проведено й раніше».

«Можуть сказати, — закінчує міркування про це Медведев, — що проведення всенародніх опитів у республіках у питанні про вихід із СРСР містить у собі певний ризик. Однак наша національна політика була б нічого не варта, якби ми боялися йти на такий ризик».

7. СПІЛЬНИКИ ДЛЯ ЗМАГАННЯ «ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ»?

Ця найдовша цитата з висловлювань неомовито найменш із усіх трьох названих тут російських авторів ідеологічно віддаленого від, мовляв, також «соціалістичного» та «марксо-ленінського» режиму, може служити яскравим прикладом того, наскільки невідповідним дійсності може бути поширене в нас уявлення про те, які — праві чи ліві кола в СРСР мають більше чи менше корисні для українських національних цілей погляди в СРСР. Незважаючи на неприйнятний для нас медведєвський марксистсько-ленінізм у цілому ряді інших питань теорії й практики «соціалістичної демократії» (включно з теоретичними поглядами й практичними рецептами в деяких конкретних ділянках національної політики в СРСР, а зокрема на Україні), все ж таки ставлення Медведєвим справи реалізації права на вихід України із СРСР більш відповідне потребам українського змагання за національно-політичні цілі в умовах СРСР, ніж, наприклад, ставлення справи так званого «окраїнних націй» у найправішого з усіх трьох — Солженіцина. Щодо, сказати б — **центрового** (за всіма своїми поглядами) Сахарова, то його позиція в цій справі — це, власне, лише менш деталізований варіант тієї ж самої позиції, що й медведєвська (чи може навпаки — це в обох випадках одна й та ж сама **сахаровська** позиція?).

Як відомо, недавно Медведєв і Сахаров були в полеміці з ряду питань стратегії й тактики опозиційної діяльності в СРСР, але при тому обоє задекларували свою взаємну солідарність у головних цілях, що полягають у змаганні за демократизацію й фактично демократичну перебудову СРСР, у тсму й у національно-політичній ділянці. Обидва вони також більш-менш однаково критично ставляться до тих поглядів Солженіцина, які вважають за «помилкові»; проте обоє надзвичайно високо оцінюють взага-

лі його діяльність і стоять із ним в одному фронті змагання за конче потрібні народам СР-СР зміни.

Тому зіставлення трьох позицій цих речників російської опозиції не може бути протиставленням і в нас. А взагалі вони всі дають підставу вважати, що й у національному питанні «країнці можуть мати серед росіян не лише противників, але й співників для змагання, так би мовити, «за нашу і вашу свободу».

II

Основний напрям опозиційного руху в Україні та спроби накреслення української альтернативи для народів СРСР

1. ВИХІД ІЗ СРСР, ЯК «ЄДИНИЙ ВИХІД»

Переходячи тепер до позицій українського національно-опозиційного руху в СРСР, мусимо найперше звернути увагу на той факт, що серед тих українських опозиційних течій, про які нам відомо щось із інформаційних та політично-програмових матеріалів самвидаву, цілковито домінує демократичний але державно-самостійницький, напрям. У його межах, щоправда, можна помітити певні нюанси, проте відмінності їхні полягають виключно в наголосах на тих чи інших аспектах руху, не заторкуючи самсі суті, яка є загальною для всіх. І характерно, що вихідною позицією для всіх них є прагнення до державного усамостійнення України саме демократичним шляхом реалізації конституційного права Української РСР на державне відокремлення. Відповідно ж до того факту, що Україна перебуває тепер усередині соціалістичного табору, це усамостійнення мислиться тільки в категоріях демократичного перетворення Української РСР на повновартісного партнера співдружності соціалістичних держав більш-менш, так би мови-

ти, «народно-демократичного» типу — за зразком Польщі, Чехо-Словаччини тощо — але з наголосом на дальшу послідовну демократизацію. І реалізація цього прагнення практично немислима без попередньої демократичної перебудови Радянського Союзу такою мірою, щоб він спочатку став дійсно союзом, а не був, як тепер, лише псевдо-«союзною» єдинодержавою. З цього випливає, що першочерговим і для українців, як і для всіх інших народів СРСР, є змагання передусім за демократизацію Радянського Союзу. І тут інтереси українського змагання за свої національні цілі збігаються з тими, що їх мають і російські опозиційні сили в СРСР, передусім — прогресивно-демократичні але також і демократично-соціалістичні. Та щоб ясніше бачити спільні й відмінні риси української та російської альтернативи для народів СРСР, погляньмо на головніші ідейно-політичні явища в національно-опозиційному русі на Україні останніх часів.

Першим та найяскравішим фактом, який, можна сказати, «задав тон» усьому українському рухові в СРСР від кінця 50-х та початку 60-х років, — є спроба групи українських радянських працівників і комуністів — Левка Лук'яненка, Івана Кандиби, Степана Віруна та інших створити організацію під назвою «Українська робітничо-селянська спілка» з програмою змагання за державне усамостійнення України шляхом демократичної реалізації конституційного права Української РСР на державне відокремлення. Про це цілком ясно сказано в проекті програми цієї організації, головний зміст якої зводиться до таких тез (цитую за витягами з програми та за викладом її окремих точок її автором - Лук'яненком):

«Україна в складі Союзу РСР не має можливості розвиватися як у політичному, так і в економічному та культурному відношенні, . . . в деяких випадках її становище далеко гірше від становища при царському режимі, і (вона) фактично є колонією Москви, а в кращому випадку

культурною автономією. За таких обставин... для нормального розвитку української нації та її державности Україна повинна вийти, згідно зі статтями 14 і 17 Конституцій Української РСР і Союзу РСР, із Союзу РСР та стати абсолютно ні від кого незалежною, самостійною державою... Необхідно створити організацію з умовною назвою «Українська Робітничо-Селянська Спілка», котра легально, згідно з Конституцією вела б агітацію й пропаганду серед українського народу за вихід Української РСР зі складу Союзу РСР, з поставленням цього питання, для здійснення його, перед найвищими органами влади... Коли б більшість української нації не підтримала б такої ініціативи, то організація підлягає розпускові. На випадок здійснення такого акту в самостійній Україні політичний лад повинен бути радянським, а економічний (лад) — соціалістичним. Україна, як самостійна соціалістична держава, повинна залишатися в співдружності соціалістичних держав... Ми боремося за таку самостійну Україну, яка (поперше) висікко забезпечуючи матеріальні і духові потреби громадян на ґрунті усупільненої економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму; подруге — в якій би всі громадяни дійсно користувалися політичними свободами і (самі) визначали б напрямок економічного і політичного розвитку України... Мета **першого етапу** нашої боротьби полягає в завоюванні **демократичних свобод**, несбхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети — мирні, конституційні».

2. ОБОРОНА ПРАВА НА ВИХІД І ШУКАННЯ ВИХОДУ — У ШИРОКИЙ СВІТ

Як відомо, ініціаторів і перших прихильників цієї проєктованої організації 61-го року засуджено до високих мір покарання, включно з карою розстрілу для Лук'яненка, яку замінено потім на 15 років суворого ув'язнення. Але того ж

року виявлено й також піддано суворим розправам іншу групу з подібною ж метою усамостійнення України через вихід її із СРСР (група мала умовну назву «Український Національний Комітет»). Наскільки саме така програма стала висловом найпоширеніших на Україні поглядів у 60-ті роки видно також і з того, що саме в цьому ж самому дусі написано й ряд найвидатніших політичних документів українського самвидаву. Наприклад Святослав Караванський на початку першої хвилі масових арештів серед української радянської інтелігенції 65-го року, написав з приводу звинувачення заарештованих у т. зв. «буржуазному націоналізмі» спеціальне звернення до тодішнього комуністичного керівника Польщі — Гомулки, де він, між іншим, писав:

«У світовій соціалістичній системі братерські співпрацюють держави соціалістичного табору — Чехо-Словаччина, Румунія, Польща, Югославія, Угорщина, Болгарія, Німецька Демократична Республіка. Може якраз у сучасних умовах розвитку комуністичного руху і доцільно було б, щоб українська соціалістична нація була окремою соціалістичною одиницею в загальному соціалістичному таборі. В усякому разі конституція СРСР гарантує радянським республікам право виходу з СРСР. А коли це так, то обвинувачення тих, хто хоче скористатися з цього права, в «буржуазному націоналізмі» зовсім безпідставне і аж ніяк не може служити причиною арешту».

Так само й Іван Дзюба в своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» наголошує: «Конституція СРСР забезпечує за республіками право виходу з Союзу, а значить виникає за кожним громадянином право висувати ідею такого виходу й обґрунтування його». Подібні думки висловлено в усіх писаннях Чорновола та інших українських національних опозиціонерів, які тепер, передусім за це, покарані ув'язненням.

Звичайно цей, так би мовити, «радянський конституціоналізм» та орієнтація на «соціалістич-

ний» тип державности України в разі виходу із СРСР не конче слід вважати за властивість самої ідеології всіх тих речників опозиційного руху в Українській РСР, які саме так ставлять справу змагання за державну самостійність України. Безперечно, є серед них і щиро-послідовні визнавці такої ідеології, але загалом — така ідейна позиція передусім зумовлена політичною реальністю, яка тільки й може бути підставою реальної політичної дії. Головне, про що йдеться — це знайти вихід для України в ширший світ «нормальних» націй. І тому ці ж самі речники українського руху, як правило, також апелюють до міжнародних морально-правних та формально-правних засад Об'єднаних Націй, у яких вони шукають опертя для змагання України за свій вихід у світ.

3. ДЕМОКРАТИЧНА ПЕРЕБУДОВА СРСР, ЯК ШЛЯХ ДО ДЕРЖАВНОГО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ВІД РОСІЇ

На підставі того, що сказано перед цим, можна цілком логічно зробити висновок, що майбутнє України речники демократичних державно-самостійницьких прагнень опозиційного руху в Українській РСР бачать фактично в рамках певної системи держав Східньої Європи, як чогось третього між державами Західньої Європи та тим, що може бути на місці теперішнього СР-СР. Отже — йдеться перш за все про державне відокремлення від Росії, оскільки саме вона, в формі сучасної Російської Федерації, становить собою окрему «євразійську» геополітичну цілість і фактично є нині єдиним реальним чинником утримування в цілості різнонаціонального комплексу СРСР.

Однаке таке відокремлення реально може статися лише за двох передумов: або в разі виникнення революційної ситуації в цілому СРСР і призведе до падіння тоталітарної влади КПРС і відкриє шлях до державного усамостійнення України своїми власними силами; або ж у разі

такого розвитку еволюційного процесу в цілому СРСР — під тиском внутрішніх сил змагання всіх його народів за бажані їм зміни, що ці зміни відбудуться саме в напрямі демократичної перебудови СРСР і тим самим — уможливлення державного відокремлення України, знову ж таки волею самого її народу. Та хоча в одному й другому випадках досягнення цієї остаточної української мети залежатиме виключно від самого українського народу, проте вирішальним фактом самого започаткування відповідних зрушень в обох випадках буде те, наскільки в першій фазі руху він матиме всезагальний (універсальний) характер саме для **цілого** комплексу СРСР, отже — включаючи в себе й ті сили російського народу, що прагнуть змін. Бо ж цілком очевидно й самозрозумілою річчю для кожного, хто не втратив почуття реальності, є той факт, що без ініціативної участі таких сил російського народу неможлива ні революція, ні еволюція в СРСР. А без цього будь-яка ініціатива України, навіть і в разі підтримки з боку якихось інших, менших народів СРСР, приречена на неуспіх.

Із цього, власне, й випливає та політична реальність, яку беруть за свою вихідну позицію ті речники демократичних самостійницьких прагнень в Українській СРСР, які вкладають змагання за здійснення цих прагнень саме в загальну для всіх народів СРСР, включно з російським народом, програму змагання передусім за демократизацію СРСР та його демократичну перебудову. Бо саме така програма, маючи під собою моральнo-політичну й формально-юридичну підставу реально існуючої будови Радянського Союзу, є найбільш логічною стартовою точкою шукання спільного шляху мирного розв'язання національно-політичних суперечностей народів СРСР, а зокрема — суперечностей між цими народами та російським народом. Як свідчать розглянені перед цим національно-політичні позиції трьох речників різних напрямів російської опозиційної думки в СРСР — Солженіцина, Саха-

рова й Медведєва, — на такій базі спільна з росіянами програма змагання всіх народів СРСР за його демократичну перебудову не є риччо не-реальною. Звичайно, якщо до цієї справи підходити дійсно реалістично.

А підходити в даному разі реалістично — це значить: прийняти, як самозрозумілий, той факт, що російською метою змагання за демократичну перебудову Радянського Союзу може бути **збереження** (через демократизацію) саме **Союзу**, тоді як метою інших народів, зокрема ж українською метою, є вихід із Союзу і таким чином — **фактична ліквідація Союзу**. Та коли головною програмовою метою спільного змагання визначається **практична реалізація** (а не просто проголошення, як при створенні СРСР) **права** самого народу вирішити свою долю **конкретно устійненим шляхом гарантованої можливості справді вільного самовиявлення**, то тоді вже від самого даного народу (як і в боротьбі будь-якими іншими засобами) залежить здійснення цим шляхом своєї мети. В таксму разі — програма спільного з росіянами змагання народів СРСР за його демократичну перебудову **може бути** й для українців цілком відповідною засаді боротьби за свої національні цілі власними силами, оскільки ця боротьба можлива й мирними демократичними засобами. Йдеться лише про те, щоб у такій програмі було **справді** забезпечено **можливість** виявлення власних сил (які, звичайно, треба передусім самому народові в собі мати).

4. «ПРОГРАМА ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ»

З цього погляду заслуговує на увагу програмовий документ радянського самвидаву, що з'явився 1969 р. й став відомий за кордоном 1970 р. — під назвою «Програма Демократичного Руху Радянського Союзу» — від імени групи, що називає себе загально «Демократи Росії, України й Прибалтики». Серед російської

еміграції з одного боку, а серед української з другого, цю програму заатаковано з протилежних мотивів: російські націоналісти-«солідаристи» й монархісти осудили її, як мовляв, вислів поглядів «сепаратистів, », «розчленителів Росії»; а українські націоналістичні «ортодокси» та ще дехто навпаки — цілком безпідставно й демагогічно звинуватили авторів програми в «єдиного-неділимстві» та навіть «російському імперіалізмі». Справу ускладнило й затуманило також те, що в СРСР ліберали-легалісти з кіл демократичної опозиції в самвидавській «Хроніці поточних подій» піддали критиці певний радикалізм Програми ДРРС, а зокрема — її суто легалістичні рамки, в чому легалісти забачили небезпечний для всієї демократичної опозиції виклик на репресії.

З дещо подібних мотивів знайшли за потрібне відмежуватися від Програми ДРРС в органі українського самвидаву «Український вісник» і його видавці, висловивши при тому припущення, що від імени українців у групі «Демократів Росії, України й Прибалтики» могли виступати якісь «зрусифіковані» українці з-поза України. До речі, однією з підстав для такого припущення, кажуть, стало те, що ця програма в СРСР з'явилася тільки російською мовою. Все це сприяло тому, що навколо цього документу, може й не без участі в цьому ворожого агентури, виникла атмосфера сумнівів, зокрема ж — щодо існування самої групи «Демократів Росії, України й Прибалтики», аж поки така група й справді зникла десь у хвилі останніх репресій.

Та все ж сам аналіз Програми ДРРС цілковито заперечує як емігрантські, протилежні з двох боків, закиди їй, так і викликані внутрішніми дискусіями в радянському самвидаві сумніви щодо неї. За своїм змістом і характером цей програмовий документ, щоправда, являє собою своєрідний «пробний балон» у сфері шукання синтези між російським і неросійськими (та, навіть, анти-російським) поглядами на проблеми

самовизволення всіх народів СРСР від пут тоталітаризму — шляхом демократичної перебудови СРСР. Через це в документі є незвичні для сприймання з обох протилежних досі сторін елементи поєднання того, що досі так не поєднувалося. Але на тлі останніх солженіцинських, сахаровських і навіть медведевських (хоч і яких різних!) експериментувань думкою в царині цих же шукань (у яких, до речі, є також намагання поєднати протилежності), спроба авторів Програми ДРРС тепер уже не здається такою одинокою в своєму роді серед діючих і потенційних сил руху за зміни в СРСР, як це здавалося в час її появи. І якщо її авторами й справді є іншого типу, ніж загальновідомі досі, представники демократичного руху в СРСР, наприклад, з-поміж росіян і з-поміж українців, то цей факт лише свідчить про ширший засяг і більші, ніж загально досі в нас вважається, потенційні можливості цього руху. В кожному разі, якщо йдеться про «зрусифікованих» українців, які знайшли спільну мову з певною групою росіян, то для нас має бути головним не те, якою мовою розповсюджується їхня спільна програма в СРСР (переважно таки поза Україною), а те, що являє собою політичний зміст цієї програми, зокрема ж — її **політична мова** в національних справах.

5. ПОЛІТИЧНА МОВА ПРОГРАМИ ДРРС У НАЦІОНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Ось, для прикладу, як звучить Програма ДРРС щодо національно-політичних справ (цитую за виданням «Програм ві документи демократичного руху в Радянському Союзі», випуск I, вид. «УВ», 1970 р.):

«Радянський Союз — це насильницьке об'єднання народів навколо великоросійського національного ядра. Існуюча досі влада російської держави над народами та їхніми землями — це наслідок п'ятсотрічної зовнішньої експансії, починаючи з кінця 15-го сторіччя. Росії постійно були притаманні — внутрішній нелад, слабка, по-

рівняно з європейськими державами, економіка, культурний застій, невміле й погане використання природних ресурсів, напівдикі суспільні взаємини, політичний деспотизм, що веде свій початок від східних орд. . . Радянський Союз у теперішніх кордонах. . . володіє спадщиною колоній царської Росії — Україною, Білорусією, Прибалтикою, Закавказзям, Середньою Азією, Сибіром тощо. . . З економічно розвинутих республік (України, Білорусії, Прибалтики) більше вивозять, ніж до них ввозять. Але їхній життєвий рівень штучно зрівнюють і вони не отримують додаткових компенсацій за вивезені багатства. . . До національних республік вливають великий відсоток зайшлого населення й таким чином фактично вводять сторонній цивільний гарнізон. . . Російські шовіністи й чорна сотня, які становлять мізерну жменьку російського народу. . . шаленіють, коли хтось порушує питання про становище націй в Радянському Союзі. . . Прийшов час позбутися ганебних колоніальних забобонів. Великодержавним прагненням народи повинні протиставити здоровий гуманістичний націоналізм. . . Священною історичною місією російського народу є його відмова від насильництва, усунення несправедливості минулого та надання всім примусово пов'язаним з ним народам основних національних свобод і невід'ємних прав» (ст. ст. 91-98).

Так звучить оцінка наявного в СРСР стану речей в ділянці національного питання. А ось так звучить формулювання основних програмових цілей у цій ділянці:

«Радянський Союз повинен, за прикладом названих вище (ст. 71) колоніальних держав (Англії, Франції, Сполучених Штатів Америки, Голландії) надати політичну самостійність чи культурну автономію всім тим народам, які цього псбажають, і забезпечити справді братерський союз та батьківський захист тим, народам, які від цього відмовляться. . . Прагнення багатьох народів, головно українців, євреїв, татар, народів Прибалтики, Кавказу, Середньої Азії до по-

літичного, культурного й економічного самовизначення покищо силоміць стримується великодержавною силою. Ці народи повинні вести невпинну безкровну боротьбу за національне визволення. . . Самовизначення народів Радянського Союзу повинно бути забезпечене їхнім правом звернутися до Організації Об'єднаних Націй з вимогою референдуму та вільного проведення такого референдуму, як загальнонародного волевиявлення за умов обов'язкового нагляду комісій спостережників Об'єднаних Націй.

. . . Демократи проголошують своїми політичними цілями: 1. Створення демократичної держави — Союзу Демократичних Республік, керованого представниками всіх партій, безпартійних, національних, класових або релігійних угруповань суспільства. . . . Демократи проголошують своїми національними цілями: 1. Політичне самовизначення націй через загальнонаціональне голосування (референдум) за участю комісій спостережників Об'єднаних Націй. 2. Надання культурної чи економічної автономії націям, які не побажали б відокремитися від Союзу Демократичних Республік. 3. Вирішення територіальних питань тільки за допомогою арбітражної комісії Об'єднаних Націй. 4. Відшкодування всіх моральних, культурних, територіальних і майнових втрат національностей, які зазнали цих втрат від великодержавної гегемонії. 5. Право кожного малого народу обмежити число іноземців прийнятною для його етнічного існування нормою. 6. Невтручання Союзу Демократичних Республік до внутрішніх справ націй, які від нього відокремляться. 7. Дружба, співпраця і взаємне пошанування в рамках Об'єднаних Націй між націями, які відокремляться, та Союзом Демократичних Республік» (ст. ст. 7, 80, 98).

6. СОЮЗ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ СОЮЗУ ЧИ ДЛЯ ЙОГО ЛІКВІДАЦІЇ?

Як бачимо, зміст і характер цієї програми щодо національно-політичних справ народів СРСР

є такий, що їй ні в якому разі не можна закинути навіть і чогось подібного до «єдинонеділимства» чи «російського імперіялізму», як це, цілком навіть недоречно, роблять згадувані вже наші націоналістичні «ортодокси» й «ура-патріоти». Скоріше вже більш упідставлені закиди російських націоналістичних противників цієї програми, які (саме з позицій свого єдинонеділимського імперіялізму) вбачають у ній «розчленительство Росії» й «сепаратизм». Тому можна б хібащо ставити питання — чи справді є серед росіян настільки поважна й активна група таких демократів, що можуть не лише підтримувати, але й ініціювати таку програму демократичної перебудови СРСР. Однак, відомі тепер національно-політичні позиції Солженіцина, Сахарова (посилання на якого та використання деяких його формулювань і без посилань, до речі, займають видне місце в Програмі ДРПС) і Медведева, в яких є різні елементи з тих, що їх можна знайти й у цій програмі, — це свідчення того, що наявність таких росіян в СРСР таки не виключена. Загалом же ця програма є більше висловом політичних настанов «націоналів», ніж росіян, а зокрема (як це видно з певних деталей у ній) — це може бути твір в основному представників прибалтійських народів (Литви, Латвії, Естонії) і також пов'язаних з ними українців. Що ж до цих українців, то якщо це справді якісь «зрусифіковані» українці з-поза України (скажімо — типу Григоренка чи Марченка, чи інших із тих, яких так багато в загальноєвропейському демократичному русі), то можна тільки радіти, що вони так політично зручно й таки в державно-самостійницькому дусі ставлять основні цілі українського національного руху демократичного напрямку в СРСР.

Річ бо в тому, що вони ставлять найактуальніші сьогодні державно-самостійницькі цілі українського руху в СРСР у рамки саме такої форми універсального руху всіх, у тому й російського, народів цілого комплексу СРСР за його демократичну перебудову, якої (форми) вимагає

тепер політична реальність цих народів. І хоч ця перша спроба накреслення альтернативної (щодо відомих досі російських спроб) програми для всіх народів СРСР, очевидно, має чимало недоліків саме першої недосконалої (та фактично й просто недоробленої) спроби, проте вона могла б бути доброю базою для позитивної ініціативи зокрема українців у напрямі розробки конкретної української альтернативи для всіх народів СРСР.

У цьому пляні зокрема слід розглядати й таку найбільш «підозрілу» з погляду «союзного» досвіду України, концепцію, як проєктований у Програмі ДРПС «Союз Демократичних Республік». Це, власне, та перехідна форма першої фази демократичної перебудови СРСР, яка мала б забезпечити мирний демократичний шлях реалізації права кожного народу теперішніх союзних республік СРСР на їхнє державне відокремлення — з гарантією цього міжнародно-правними нормами й контролем Об'єднаних Націй. Очевидно, як це вже й було мимохідь зазначено — можна й слід очікувати, що в цій формі росіяни будуть змагатися за «єдність», а українці й інші народи — за самостійність. Але чи цей шлях змагання менш реальний — у розумінні можливості успіху для українців, ніж шлях збройної боротьби в умовах СРСР без його попередньої демократизації (очевидно — під силою масового натиску знизу демократичних рухів усіх його народів)? Все, звичайно, залежить передусім від того, наскільки справді масовий і сильний національний, державно-самостійницький напрям цього руху в Україні.

7. ЧИ МОЖНА «ІТИ НА РИЗИК»

Пригадаймо тепер, що зі своєї російської демократичної точки погляду Сахаров і Медведев, обстоюючи також не лише право, але й реальну можливість здійснення народами національних союзних республік права на державне відокремлення від СРСР мирним конституційним шляхом, при цьому висловлюють також свою віру

в те, що прагнення до такого відокремлення в народів цих республік не є масовим. А Медведєв, наприклад, висловлює навіть певність, що більшість народу в кожній республіці є проти відокремлення. На цьому, можливо, й базується готовість речників російських демократів, кажучи словами Медведєва, «піти на такий ризик», як голосування в республіках у питанні виходу чи залишення в СРСР. Але факти українського опозиційного руху 60-х років і початку 70-х свідчать, що ідея виходу з СРСР — це головна ціль усіх тих, що змагаються за українські національні цілі під гаслом боротьби за здійснення своїх та своєї республіки конституційних прав. А рух за це на Україні виявився, в пропорційному відношенні, більш масовим, ніж аналогічний конституційний рух у Росії.

Та все ж треба ствердити, що насправді масовим цей рух на Україні ще далеко не став. І саме в цьому полягає наша головна проблема, а не в тому (як це поширено думати на еміграції), що такий рух, мовляв, нереальний, оскільки влада однак до демократизації й реалізації прав народів СРСР не допустить. Але справа не у владі, яка тим більше не допустить збройної боротьби, що в умовах оточення України соціалістичним табором найбільш нереальна. Справа в тому, що влада уступає тільки під натиском сили, а вона в силі самого народу, якщо він у своїй переважаючій більшості справді масово тисне. А подруге — навіть і масовий тиск (а, зрештою, навіть і збройний «зрив»!) в одній республіці, навіть і такої міри як Україна, в тих же умовах оточення приречений на неуспіх, якщо решта СРСР, а передусім — його домінуюча російська частина, що має оперття в масах зрусифікованих частин інших народів, залишаться байдужими чи ворожими викликові однієї республіки. Це ж означає, що ключ до успіху змагання України в сучасних умовах СРСР полягає в пов'язаності цілей українського змагання з цілями інших народів, а зокрема — з цілями бодай частини й російського народу. Такою ж ча-

стиною нині серед росіян є ті, кому найперше йдеться про демократичну перебудову СРСР чи принаймні його послідовну демократизацію, як про це йдеться зокрема тим російським прогресивним демократам, чії прагнення висловлює Сахаров, а частинно й послідовним соціалістичним демократам типу Медведева. Зрешто, й консервативні націоналісти солженіцинського толку можуть не бути ворожою силою, якщо цілі змаганя будуть лише антиімперіялістичними, а не просто антиросійськими.

Таким чином ідеться про те, щоб український рух в СРСР був самостійницьким не в тому розумінні, щоб українцям лише **самим** стояти за себе в боротьбі проти переважаючих ворожих чи байдужих сил, а в тому, щоб **бути самими собою в боротьбі за свої цілі разом із усіма, кому може бути в даний момент по дорозі з нами**. Чи існує ж реально така можливість зокрема в випадку змаганя українців і змаганя тієї частини росіян, про яких була тут мова? Якщо говорити про **остаточні** цілі щодо майбутнього, то, мабуть, **ні**. Якщо ж говорити про сьогоднішні **найперші** цілі, то, здається, **так**.

Можна і треба підозрівати, що навіть і найдемократичніші росіяни сахаровського напрямку думання, виявляючи готовість «**піти на ризик**» згоди на реалізацію наших прав на державне відокремлення, мають на думці такою демократизацією чи демократичною перебудовою СРСР лише розумно забезпечити союзний характер пов'язання Росії з іншими республіками — в своїх власних інтересах. Але ж можна й треба також пам'ятати, що справжній демократичний союз може бути також і **союзом для ліквідації союзу**, якщо народ, що є в ньому партнером, настільки справді **самостійний** сам у своїй свідомості, що здібний використати свої правні можливості. Якщо ми, як народ, є такі самостійні самі в собі, то в такому разі можна і варто «**іти на ризик**».

З М І С Т

	Стор.
Передмова	5
Дсповіді студійних семінарів:	
Василь І. Гришко Що далі? Стан і перспективи українського національно-політичного життя на батьківщині та на еміграції	7
Іван Кошелівець З-під яких брил?	37
Василь І. Гришко Солженіцин, Сахаров, Медведєв — і українська альтернатива для народів СРСР	67

Передплачайте та читайте „Українські Вісті“

що є органом українського революційно-демократичного руху і об'єднують навколо себе широке коло читачів демократичних переконань

«УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»

є тижневиком політики, економіки, культури і громадського життя. Стоячи на позиції української вільної політичної думки, вони подають своїм читачам глибоке, всебічне і критичне поставлення різноманітних проблем визвольної політики, високофахові коментарі щодо всіх ділянок життя і розвитку на нашій Батьківщині-Україні, а також статті на актуальну світову тематику. Особливу увагу звертається на об'єктивне висвітлення руху за громадські, соціально-трудові та національні права в Україні і в СРСР.

«УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»

редагуються на основі сучасної української літературної мови і тому є добрим посібником для кожного, хто хоче опанувати українську літературну мову та утримувати її на відповідному рівні в умовах еміграції.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

Річна вартість передплати в Німеччині — 58 німецьких марок, а поза межами Німеччини — 64 нм (піврічна відповідно — 32 нм і 36 нм), або їхня рівновартість в інших валютах.



Наша адреса: «Ukrainiski Wisti», Schulgasse 1-2, Postfach 2146, 7910 Neu-Ulm, Deutschland (Germany, Allemagne).

П О Я В И Л И С Я

МАТЕРІЯЛИ КОНГРЕСУ

української вільної політичної думки

Серія А:	Збірник ч. 1 (56 стор.)	1.— дол.
	Збірник ч. 2 (100 стор.)	2.— дол.
	Збірник ч. 3 (96 стор.)	2.— дол.
	Збірник ч. 4 (80 стор.)	2.— дол.
Серія Б:	Збірник I (128 стор.)	2.— дол.
	Збірник II (96 стор.)	2.— дол.

або рівновартість в іншій валюті.



Замовлення на збірники й усю кореспонденцію до Тимчасового Секретаріату КУВПД спрямовувати на:

Markijan Zajac
8 München 45
Mährische Str. 12
West Germany

Грошові посилки на:

DRESDNER BANK AG
8 München 2
Promenadeplatz 7
Konto Nr. 3 005 380
(Markijan Zajac)

Тимчасовий секретаріат КУВПД

Всі добровільні пожертви на видання матеріалів і переведення КУВПД будуть проголошені, за винятком застережених, у чергових числах збірників. **Тимчасовий Секретаріат КУВПД**